

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
З НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ
ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
НА 2021 НАВЧАЛЬНИЙ РІК

Київ – 2020

УДК 355.1

Н 15

Рекомендовано до друку Науковою радою Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України (протокол № 12 від 30 листопада 2020 р.).

**Навчальний посібник з національно-патріотичної підготовки
Н 15 особового складу Збройних Сил України на 2021 навчальний рік /
В. Топальський, В. Мараєва, О. Мацагор та ін. / За заг. ред. В. Мороза. –
К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2020. – 140 с.**

У навчальному посібнику матеріали подано відповідно до тематики національно-патріотичної підготовки особового складу Збройних Сил України на 2021 навчальний рік.

УДК 355.1

© Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2020.

Зміст

<i>Тема 1. Гетьман Богдан Хмельницький – видатний український державник і полководець, провідник національно-визвольних змагань 1648–1657 років (до 425-річчя від дня народження).....</i>	<i>5</i>
<i>Тема 2. Від Хрещення Русі до Томосу: про автокефалію українського православ'я.....</i>	<i>8</i>
<i>Тема 3. Зима, що змінила Україну (до Дня Героїв Небесної Сотні).....</i>	<i>16</i>
<i>Тема 4. Агресія Росії проти України. 7 років протистояння.....</i>	<i>24</i>
<i>Тема 5. “В сім’ї вольній, новій...” Тарас Шевченко – гордість нації, символ України.....</i>	<i>30</i>
<i>Тема 6. Північноатлантичний альянс – система колективної безпеки і протидії сучасним викликам та загрозам. Україна на шляху до НАТО.....</i>	<i>33</i>
<i>Тема 7. Внесок українців у розвиток світової авіації та космонавтики (до 60-річчя першого польоту людини у космос).....</i>	<i>39</i>
<i>Тема 8. Чорнобиль: трагедія, подвиг, біль і народна пам'ять (до 35-х роковин трагедії на Чорнобильській АЕС).....</i>	<i>44</i>
<i>Тема 9. Українці у Другій світовій війні. Історичний вимір (до Дня пам'яті та примирення).....</i>	<i>50</i>
<i>Тема 10. Держави-сусіди України та їх політика стосовно нашої країни.....</i>	<i>55</i>
<i>Тема 11. Євген Коновалець – видатний діяч українського національно-визвольного руху (до 130-річчя від дня народження).....</i>	<i>64</i>
<i>Тема 12. Конституція – Основний Закон незалежної України (до 25-ї річниці прийняття Основного Закону).....</i>	<i>67</i>
<i>Тема 13. Битва під Берестечком – героїчна сторінка Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) (до 370-річчя битви).....</i>	<i>71</i>
<i>Тема 14. Незабутній липень 2014-го. Звільнення міст Донбасу від російських окупантів.....</i>	<i>75</i>
<i>Тема 15. Проголошення незалежності України – велична подія в історії українського народу (до 30-ї річниці проголошення Акту про незалежність України).....</i>	<i>80</i>
<i>Тема 16. Інформаційна експансія Росії в Україну.....</i>	<i>86</i>

<i>Тема 17. Хотинська битва – зразок звитяги українського козацтва (до 400-річчя битви під Хотиним).....</i>	<i>92</i>
<i>Тема 18. Михайло Грушевський – видатний історик та політик, голова Української Центральної Ради (до 155-річчя від дня народження).....</i>	<i>96</i>
<i>Тема 19. Героями не народжуються, ними стають (до Дня захисника України).....</i>	<i>103</i>
<i>Тема 20. Війни і військові конфлікти у сучасному світі.....</i>	<i>112</i>
<i>Тема 21. Другий Зимовий похід Армії УНР – героїчна спроба визволення України від більшовиків (до 100-річчя Другого Зимового походу Армії УНР).....</i>	<i>117</i>
<i>Тема 22. Геноцид українців більшовицькою владою (до Дня пам'яті жертв голодоморів).....</i>	<i>121</i>
<i>Тема 23. Збройні Сили України – шлях тривалістю у 30 років.....</i>	<i>127</i>
<i>Тема 24. Традиції українського війська: минуле та сьогодення.....</i>	<i>134</i>

Тема 1. Гетьман Богдан Хмельницький – видатний український державник і полководець, провідник національно-визвольних змагань 1648–1657 років (до 425-річчя від дня народження)

6 січня 2021 року виповнюється 425 років від дня народження Гетьмана Війська Запорозького, талановитого воєначальника і полководця, який здобув ряд великих перемог, що увійшли в історію, Богдана Зиновія Хмельницького.

Народився Богдан Хмельницький під Чигирином, над річкою Тясмин, на хуторі Суботів. Його батько Михайло з молодості служив у польського воєводи Даниловича, який мав великі коронні маєтки в Україні: Корсунське й Чигиринське. Своє господарство на Суботові Михайло Хмельницький поставив міцно, жив заможнo, у достатках. Батько хотів дати сину гарну освіту. Підучивши вдома, Богдана відправили до Львівської єзуїтської колегії. Він старанно набирився знань, опанував кілька мов, включно з латиною. За роки навчання знайшов друзів, серед яких був і майбутній київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро Могила.

Отримавши освіту, Богдан не став шукати прибуткової та спокійної служби у суді чи у якогось великого пана, а вирішив стати до лав реєстрового козацтва. Саме там можна було найкраще навчитися військовій справі, стати досвідченим воїном. Він потрапив до кінної сотні свого батька і разом з ним брав участь у Польсько-турецькій війні. У 1620 році у битві під Цецорою Михайло Хмельницький загинув, а Богдан потрапив до турецького полону.

У 1622 році вірні козаки, побратими Михайла Хмельницького, викупили Богдана з неволі. Він повернувся в Україну і продовжив козацьку службу в Чигиринському полку, брав участь у декількох військових походах проти татар. Його авторитет серед козацтва зростав, що дозволило стати військовим писарем на Січі. Це була дуже важлива посада, яка дозволяла безпосередньо впливати на козацьку політику. Зокрема, восени 1638 року Б. Хмельницький був учасником переговорів з польським королем Владиславом IV.

Взагалі у той час він уникав участі у численних повстаннях проти польської шляхти та сподівався відстояти козацькі привілеї дипломатичним шляхом. Та ці надії виявилися марними – польська влада скасувала автономію Війська Запорозького. Не стало й посади військового писаря. Хмельницький повернувся до свого полку та став чигиринським сотником.

Загалом політика Речі Посполитої стосовно українських земель полягала у колонізації та окатоличуванні мешканців. На місцевому рівні шляхта дуже часто поводити себе надзвичайно брутально, буквально не вважаючи українських селян за людей. Усе це поєднувалося з постійними наругами над православною вірою. Та й відношення до козацької старшини було вкрай зверхнім та образливим, що призводило до численних конфліктів.

Свавілля шляхти не оминуло і Богдана Хмельницького. На його родинний хутір Суботів заявив права чигиринський підстароста Чаплинський. Скориставшись відсутністю Богдана, він став грабувати хутір та тероризувати родину. За наказом Чаплинського слуги забили найменшого сина Богдана Хмельницького канчуками, від чого той скоро помер. Старші сини Тиміш та Юрко, дочки Катерина та Стефанида були залякані погрозами. Дружина Ганна від всього того тяжко захворіла та незабаром померла. Хмельницький звернувся за допомогою до вищої польської влади, дійшов у пошуках правди до короля та фактично нічого домогтися так і не зміг.

У грудні 1647 року разом зі старшим сином Тимішем та невеликим загonom козаків Богдан Хмельницький вирушив на Січ. “Так вони ставляться не тільки до мене, – говорив він однодумцям, – так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматиками... Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворена у холопів... З’єднаймося, браття, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині!..”

Повстання Б. Хмельницького підтримала значна частина реєстрових козаків. Прибувши на Запоріжжя, 25 січня 1648 року повстанці знищили польський гарнізон на дніпровському острові Базавлук та відновили контроль козаків над Січчу.

19 квітня 1648 року Богдан Хмельницький був обраний гетьманом. Починаючи збройну боротьбу, він розіслав універсали до українського народу із закликами вступити до лав козацького війська, налагодив виробництво пороху, організував закупівлю зброї та боєприпасів. Вдався він і до дипломатичних заходів: у лютому–березні 1648 року у Бахчисараї українські послы уклали угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої.

Наприкінці квітня – у травні 1648 року повстанське військо під проводом Богдана Хмельницького розгромило армії Потоцького та Калиновського під Жовтими Водами і Корсунем. У вересні було виграно битву під Пилявцями. І це були тільки перші перемоги у визвольній війні. Вони запалили всенародне повстання в Україні проти адміністрації й шляхти Речі Посполитої. Саме тоді було здійснено облогу Львова й Замостя, визволено з-під влади Речі Посполитої велику територію України. 27 грудня Хмельницький триумфально в’їхав до Києва. Тут його урочисто вітали київський митрополит Сильвестр, єрусалимський патріарх Паїсій та багатотисячний натовп містян.

У своїй боротьбі проти Речі Посполитої Богдан Хмельницький створив, одну за однією, три коаліції.

Першою була українсько-кримсько-османська коаліція, утворена у 1647–1648 роках. Вона допомогла Україні здобути великі військові успіхи, завершені Зборівською угодою 1649 року. Але внаслідок дворазової зради

кримського хана (Берестечко – 1651 рік, Жванець – 1653 рік) та пасивності Османської імперії Б. Хмельницькому не вдалося повністю використати успіхи й здобути остаточну перемогу над Річчю Посполитою.

Друга коаліція – українсько-московська, була утворена у 1654 році з царем Олексієм Михайловичем. Вона не принесла Україні всіх тих воєнних і політичних успіхів, на які розраховували Б. Хмельницький та його однодумці. У 1656 році московський цар зрадив домовленостям з Військом Запорозьким і без участі українських представників підписав у Вільно договір між Московією та Річчю Посполитою.

Перша і друга коаліції мали на меті завдати Речі Посполитій військово-політичної поразки та забезпечити незалежність козацької держави. Метою *третьої* коаліції став розподіл Речі Посполитої. Вона була утворена в жовтні 1656 року зі Швецією, Семигородом (Трансільванія), Бранденбургом, Молдовою і Волощиною. Гетьман сподівався зайняти західноукраїнські землі та з'єднати їх з правобережною Україною. Але інтереси учасників цієї коаліції були розбіжні. До того ж Річ Посполита дістала дипломатичну й військову підтримку від Габсбурзької імперії, Московського царства, а також Криму. У січні 1657 року україно-семигородське військо зайняло Галичину та значну частину самої Польщі. Та в подальшому військо Речі Посполитої спромоглося до контрнаступу і у взаємодії з кримськими татарами завдало союзним військам декількох поразок. Таким чином, ця кампанія завершилася невдало, що прискорило смерть Богдана Хмельницького.

Гетьман помер у Чигирині 6 серпня 1657 року. Поховали його в церкві св. Іллі в Суботові.

Богдан Хмельницький став найвидатнішим представником українського козацтва. Його воєнні успіхи стали свідченням непересічного полководчого таланту. Хмельницький проявив себе у битвах справжнім новатором і носієм передових ідей у воєнному мистецтві.

Новатором Богдан Хмельницький був не тільки в організації козацького війська, а й у державній діяльності. Він став першим організатором адміністративного управління в Україні. Багато сил доклав до зміцнення зовнішньополітичного становища козацької держави. Як до нього, так і після ніхто не вмів так уміло використовувати суперечності між Польщею, Османською імперією та іншими країнами.

У пантеоні українських національних героїв Богдан Хмельницький, безумовно, займає чільне місце. Саме він став символом українських державницьких прагнень нової доби, саме з ним пов'язане формування української нації.

Тема 2. Від Хрещення Русі до Томосу: про автокефалію українського православ'я

У Святвечір, 6 січня 2019 року, відбулася церемонія підписання Томосу¹ про автокефалію² Православної Церкви України за участі президента України, митрополита Київського і всієї України Епіфанія та Вселенського патріарха Варфоломія. З цього дня розпочався новий шлях УПЦ – відтепер канонічної, самокерованої та незалежної частини Вселенської Православної Церкви. Це нова віха в українській історії, яка підтверджує приналежність українців до європейської християнської родини народів та закріплює європейський цивілізаційний вибір, зроблений ще київським князем Володимиром Хрестителем.

Історія християнства на території України триває близько десяти століть. Першими відомими християнами серед київських князів були Аскольд та Дір. Значно посилилися впливи християнства у Київській Русі за князя Ігоря та його дружини Ольги, яка прийняла хрещення у Константинополі у 957 році. А в 988 році її онук – князь Володимир хрестив Київську Русь. Цим він завдав майбутній вектор розвитку не лише своєї держави, але й усій Східній Європі.

Запровадження християнства на Русі було цілком логічним та виваженим кроком, якому передувала низка соціально-політичних, економічних та культурних передумов. Наприкінці X ст. Київська Русь мала значну територію, матеріальні та людські ресурси, але представляла розшароване суспільство із язичницькою релігією. Існуючий релігійний політеїзм (переконання щодо існування багатобожжя) суперечив нагальним потребам того часу, стримував консолідацію суспільства, гальмував процес державотворення та перешкоджав посиленню князівської влади. Окрім цього, Київська Русь підтримувала тісні контакти з усім християнським світом: Візантія, Римська імперія, Моравія, Польща, Угорщина були її постійними партнерами і суперниками у міжнародному житті. Християнські держави часто зверхньо ставилися до нехристиянської Київської Русі, як до держави варварів.

Важливим чинником поширення християнства та підготовки Київської Русі до хрещення була місіонерська діяльність візантійських священиків зі слов'ян, які знайомили русичів із християнством та його основами. З метою навернення слов'ян у християнство візантійські проповідники Кирило та

---

¹ Томос – указ, дикрет, або послання Патріарха стосовно важливих питань церковного устрою.

² Автокефалія (від грец. αὐτός – сам κεφαλή – голова) це статус помісної церкви, як самокерованої, незалежної частини Вселенської Православної Церкви, що очолюється патріархом, архієпископом чи митрополитом.

Мефодій кодифікували (впорядкували) слов'янську мову (створили одну із перших слов'янських абеток), тим самим заклали основи слов'янської писемності і літератури, запровадили слов'янську мову у богослужіннях. Зрозуміла для русичів церковнослов'янська мова сприяла утвердженню нової християнської віри. Важливим фактором запровадження нової віри на Русі були урочистість та естетична привабливість візантійської літургії, які справляли величезний вплив на свідомість віруючих.

До зазначених вище причин та обставин хрещення Київської Русі слід додати ще один важливий чинник – непересічну особистість князя Володимира. В основі його рішення було світоглядне переконання. Він керувався не тільки власним морально-етичним сумлінням, а й зовнішньополітичними інтересами держави та її влади. Вибір монотеїстичної релігії був між християнством, ісламом та юдаїзмом. Будучи мудрим володарем, князь чітко усвідомлював великі переваги християнізації держави. До того ж вибір християнства був підготовлений усім ходом історичного розвитку Київської Русі та глибиною культурних, торгівельних і військових контактів із Візантією. На той час Візантія була наймогутнішою, найбагатшою і найбільш культурно розвиненою європейською державою, найближчою за територією до Київської Русі.

За князя Володимира більшість населення Київської Русі прийняла християнство, принаймні формально. Утім, сам процес хрещення Київської Русі розтягнувся на 60-70 років. Зазвичай нову релігію приймали не тільки русичі, а й інші народи, які населяли Русь. Утім були випадки супротиву хрещенню, зокрема на території нинішньої Росії – так, землі Новгородського князівства вдалося охрестити лише у 989 році, а на Ростовщині піднялося язичницьке повстання.

Під впливом християнської релігії Київська Русь в XI–XII ст. у своєму розвитку випереджала багато європейських країн. Князь київський став повноцінним суб'єктом міжнародного права, надзвичайно зріс його авторитет, тому кордони його держави вважалися недоторканими для інших християнських держав. З інтересами Київської Русі змушені були рахуватися європейські держави, які до хрещення ставилися із зневагою. Із хрещенням, новою формою міждержавної співпраці, стало укладення династичних шлюбів між Рюриковичами та правлячими родинами інших європейських країн. Так, протягом X–XII ст. було укладено 12 шлюбів з представниками візантійських династій та 83 – із західноєвропейськими правлячими родинами. Рюриковичів у своїх сватах (тобто – союзниках, партнерах) хотіли бачити монархи провідних держав Європи.

Нова релігія створювала умови для інтелектуального прогресу суспільства. Київська Русь в XI ст. у культурному плані перетворилась на

одну із найрозвиненіших держав у Європі. Унаслідок введення єдиної кириличної абетки розвивалася писемність та формувалася система освіти по всій державі. Створювалися школи, де навчалися грамоті діти та люди із різних верств населення. Князь Володимир засновував школи та будував церкви і монастирі спочатку в Києві, а згодом в інших містах. Першими вчителями були корсунські священники, які володіли слов'янською мовою. Згодом монастирі стали осередками християнської освіти і книгописання. Вони виконували роль своєрідних академій – сприяли впровадженню писемності на побутовому рівні та поширенню грамотності серед населення.

Запровадження шкільної освіти та активне храмобудування зумовило нагальну потребу розвитку літератури, зокрема церковної та повчально-проповідницької. Спочатку її завозили у болгарських перекладах. Надалі здійснювалися переклади праць відомих ідеологів християнства – отців церкви Іоанна Златоуста, Григорія Богослова та інших хронографів, пам'яток історичного змісту на старослов'янську (церковнослов'янську) мову. Згодом виникла власна повчальна, філософська, історична оригінальна література, глибоко національна за характером і духом, яка набула такого високого ступеня розвитку, що почала справляти вплив на південнослов'янські літератури.

Вагомим соціальним наслідком прийняття християнства стало засудження рабства. Після хрещення церква часто викупувала рабів, змушувала їхніх власників відпускати смердів на волю. Завдяки церкві поліпшилося ставлення до знедолених верств суспільства. Окрім цього, відбулася трансформація в інституті сім'ї. Полігамію, багатоженство, а також звичаї викрадання та купівлі наречених змінила гуманізація сім'ї, підвищувався авторитет матері і жінки, як хранительки домашнього вогнища. У християнстві жінка є рівною чоловікові, адже вони обоє створені за образом Господнім.

За часів правління князя Володимира Київською метрополією управляли греки, прислані з Константинополя. Ситуація змінилася із приходом Ярослава Мудрого. У 1051 році першим митрополитом русином стає Іларіон. Він залишив по собі важливу філософську працю “Слово про закон і благодать” в якій стверджується самостійність Київської Русі та її церкви.

Остаточний розкол християнської церкви у 1054 році (Велика схизма) на католицьку під приводом Папи Римського та православну під приводом Вселенського Патріарха Константинопольського поступово перетворив землі Київської Русі на арену боїв за геополітичний вплив двох основних християнських центрів – західного (католицького) “першого” Риму та східного (православного) “другого” – Константинополя. Церква Київської

Русі не займала однозначної позиції щодо підтримки певної сторони конфлікту і зберігала східний обряд під час богослужінь. Утім ослаблення Константинополя, посилення ролі західного впливу через католицьку церкву і західноєвропейських монархів, а також натиск кочових східних народів (татаро-монголи) значно ослабили Київську Русь. Сусідні народи, скориставшись цією нагодою, почали процес інкорпорації (приєднання) її територій до своїх сфер впливу з майбутнім повним поглинанням останніх. З середини XIV ст. землі Київської Русі підпадають під владу кількох країн. У 1349 році Галичину захопила Польща. Упродовж 1370–1387 рр. Галичиною володіла Угорщина, а в 1387 році Галичина та Холмщина були приєднані до Польщі. Буковину захопило Молдавське князівство, Закарпаття – Угорщина. Більшість українських земель потрапила у сферу інтересів Великого Князівства Литовського, яке у другій половині XIV ст. стало найбільшою державою Східної Європи. У його складі руські землі становили 9/10 території.

Заключним чинником у занепаді середньовічної Київської Русі стало захоплення Константинополя у 1453 році та знищення Візантійської імперії турками-османами. Славетний “другий Рим”, як прямий спадкоємець “першого” та центр світового православ’я, стиснувся до єдиного району Константинополя – Фанару. Держава, яка своєю величчю, військовою могутністю та культурою протягом тисячі років вселяла страх та повагу народів світу, зникла з політичної мапи.

Після падіння Константинополя на той час майже не залишилось тих, хто міг би успадкувати його політичне та сакральне значення. Такі православні народи, як греки, болгари, серби, русини та інші також позбулися своїх національних суверенітетів. Деякі підпали під вплив мусульманського світу, а інші – католицького. Лише одна держава у той час (XV–XVI ст.) почала виходити з-під влади Золотої Орди – Московське князівство, яке скористалося станом справ тогочасної Європи.

Московській владній та церковній верхівці здалося, що вони опинилися у центрі всього східнохристиянського світу. Попри те, що переважна частина Московського князівства перебувала під впливом народів з іншими пануючими релігійними обрядами, Москва проголосила себе “третім Римом”, як правонаступниця Константинополя. У відповідності до цієї хибної ідеологічної доктрини, Москва поклала на себе “місію” з визволення православних країн з-під гніту іновірців. Цією “місією” і сучасна Росія продовжує прикриває свої справжні геополітичні прагнення, розв’язуючі військово-політичні конфлікти поза межами своєї держави.

Московська православна церква застосовувала неканонічні дії, усупереч встановленому церковному порядку стосовно призначення представників

місцевого духовенства. Так, у 1448 році Московія обирає рязанського єпископа Іону на посаду митрополита і відправляє його на узгодження до Константинополя. Натомість Вселенський патріархат призначає митрополита Ісідора. У Константинополі Іону вважають нелегітимним і в 1467 році визнають розкольником. У цей час Київська митрополія рішенням Константинополя отримує у своє відання землі Галичини та Литви.

Зазначимо, що митрополит Іона ще мав титул Київського, а вже його наступник – Феодосій, називався “митрополитом Московським і всієї Русі”. Адже, держава, що постала на північній околиці Київської Русі, упродовж століть називалася Московським царством. Тільки у 1700 році цар Петро I перейменував його у Росію, яку на весь світ проголосили політичною, культурною і духовною спадкоємицею Київської Русі.

Ще більш підступними методами російська православна церква отримала церковну автокефалію. У 1588 році московський цар Борис Годунов намагається отримати Томос про автокефалію Московського патріархату. Для цього у Московію прибуває константинопольський патріарх Єремія II. Після його відмови, патріарха беруть у полон та утримують під домашнім арештом. Після піврічного полону, у 1589 році Єремія II погоджується визнати Московський патріархат в обмін на волю. Константинопольський Патріарх вочевидь, не мав достатніх можливостей для опору такому свавіллю, адже сам перебував під владою Османської імперії. Оформили визнання у 1593 році рішенням Собору в Константинополі. У 1686 році Київську митрополію, яка від часів Хрещення Русі-України була під юрисдикцією Вселенського Патріархату, з порушенням церковних канонів також було підпорядковано Московській патріархії, тим самим на кілька століть відібравши в українців їхню церковну самоідентичність.

Важливим фактом щодо канонічності дій Російської церкви є те, що цар Петро I у 1700 році взагалі скасував церковний інститут патріаршества. Понад 300 років, за часів правління династії Романових, Росія мала Синод, який очолювала навіть не духовна особа, а обер-прокурор, призначений царем. Таким чином, завдання церкви полягало не у розвитку духовності та православ'я, а в служінні державі. Подібну роль відіграє сучасна РПЦ в Російській державі, яка часто є інструментом для досягнення геополітичних та інших цілей керівництва держави. Патріаршество у Російській церкві було відновлено лише у 1917 році, після Лютневої революції.

Буремні події початку ХХ ст. (Перша світова війна, революції, падіння імперій тощо) відбувалися не на користь Росії. Після падіння Османської імперії незалежність отримали такі православні держави, як Болгарія, Румунія, Греція, Сербія. Сама Османська імперія у 1923 році перетворилася на відносно

демократичну Турецьку республіку, що надало Вселенському Патріархату можливість дещо покращити своє становище.

Після Лютневої революції і краху Російської імперії тогочасна українська еліта активізує прагнення до утворення самостійної української церкви. Юридичне оформлення Української Автокефальної Православної Церкви відбулося у 1918 році за Гетьмана Павла Скоропадського. 1 січня 1919 року Директорія УНР оприлюднила Закон про Автокефалію Церкви. 14–30 жовтня 1921 року відбувся Всеукраїнський Православний Собор, який прийняв і затвердив Устав Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), підтвердив вірність канонам Православної Церкви, проголосив відновлення церковного устрою, обрав ієрархію. УАПЦ була визнана і підтримана оновленим Собором Російської Православної церкви, що відбувся у 1923 році в Москві. До Константинополя відрядили офіційну делегацію для реалізації зазначеної мети. Утім, Вселенський Патріарх у 1924 році надав автокефалію частині Київської митрополії – Польській Автокефальній Православній Церкві. А українські прагнення про незалежну церкву на той час так і лишилися не реалізованими через складне політичне становище.

Україна на довгі сім десятиліть знову опинилася в орбіті Москви. Це були дуже трагічні часи для Української Церкви. У 30–40 роки ХХ ст. майже все духовенство та активні віруючі були страчені більшовицькою владою. Друга світова війна спонукала до відродження УАПЦ. Відбувається об'єднання УАПЦ і Автономної Церкви в Україні, яка була підпорядкована Московському Патріархату. Утім, із наступом радянських військ УАПЦ припиняє служіння на теренах України, все духовенство підпадає під репресії. Тому, УАПЦ здійснює свою місію за межами України.

За радянських часів комуністична влада переслідувала церкву та віруючих – священників ув'язнювали, а віруючих звільняли з роботи або з місць навчання. Цей період тривав з 1946 до 1989 років. Нині Українська Православна Церква у другу неділю після П'ятидесятниці згадує пам'ять тих українців, які постраждали за віру у новітній час.

У 1990 році Патріарх Алексій створює Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ МП), яка отримує внутрішню автономію, але підпорядковується РПЦ. Очолює УПЦ МП Філарет, який вже через рік вимагає у Москви автокефалії. За ці дії РПЦ звинувачує Філарета в “аморальному способі життя” і відсторонює від правління церквою. У червні 1992 року постає Українська Православна Церква Київського патріархату, яку у 1995 році очолить Філарет, а через два роки РПЦ оголосить йому анафему (прокляття).

Першу спробу відновити автокефалію українського православ'я здійснює Президент Віктор Ющенко у 2008 році. Утім отриманню Томосу

завадив патріарх РПЦ Алексій II, який тоді негативно вплинув на рішення Вселенського Патріарха Варфоломія щодо надання автокефалії Українській Православній Церкві.

У квітні 2018 року Верховна Рада України і Президент Петро Порошенко спільно з УПЦ КП, УАПЦ та частиною єпископів УПЦ МП відправляють звернення до Константинопольського Патріарха Варфоломія з проханням дарувати Томос про автокефалію православної церкви в Україні. Уже у жовтні 2018 року Синод Константинопольського патріархату скасовує рішення 1686 року і повертає Київську метрополію під свою юрисдикцію. Москва позбавляється права призначати київського митрополита. Анафема РПЦ Філарету визнається недійсною.

У листопаді 2018 року у Стамбулі відбулося засідання синоду Вселенського патріархату, на якому ухвалили проект Томосу для української церкви, згідно з яким, українська церква стала називатись Православна Церква України (ПЦУ).

15 грудня 2018 року відбувся Об'єднавчий собор православних церков на якому було засновано ПЦУ. Її основу утворили єпархії УПЦ КП та УАПЦ, які припинили своє існування через об'єднання в ПЦУ. Окрім цього, до ПЦУ одразу увійшла невелика частина УПЦ МП. Ця подія відбулася у головній християнській твердині України – Софійському соборі. Саме тут 1051 року був висвячений перший київський митрополит Іларіон. Тут висвячували на митрополитський престол Української автокефальної православної церкви у 1921 році Василя Липківського. І майже через сто років тут встановили церковний статут і обрали предстоятеля українського канонічного православ'я – митрополита Київського і всієї України Епіфанія. Саме новообраному очільнику ПЦУ 6 січня 2019 року судилося з рук Вселенського Патріарха Варфоломія отримати Томос про автокефалію, завершивши таким чином процес створення єдиної Православної Церкви України.

Після собору розпочався процес переходу громад УПЦ МП до ПЦУ. За 15 місяців (станом на лютий 2020 р.) перейшли 541 громада і 2 кафедральних собора. Найбільш активно цей процес відбувається на Західній Україні.

ПЦУ стала 15-ю у диптиху Православних церков. Упродовж року, окрім Вселенського патріархату її визнали Грецька та Олександрійська Православні Церкви. Предстоятелі і єпископи ще кількох церков фактично визнали ПЦУ, беручи участь у Богослужіннях, під час яких згадувалося ім'я предстоятеля ПЦУ. Натомість РПЦ зайняла позицію негайного розриву церковного спілкування з усіма, хто визнає ПЦУ. Не виключено, що такий крок матиме невігнанні наслідки у майбутньому для Московського патріархату, зокрема спровокує розкол РПЦ.

Отримання статусу автокефалії ПЦУ вагоме у таких аспектах:

По-перше, це символ духовної незалежності Української держави. На цей час найбільшою православною інституцією України лишається УПЦ МП, яка знаходиться у залежності від РПЦ. Влада Російської Федерації постійно використовує релігійний чинник як інструмент поширення ідеології “руського міра” в Україні. Відтак, незважаючи на політичний суверенітет, свідомість багатьох віруючих українських громадян ще й досі продовжує перебувати під впливом Кремлівської пропаганди, яка часто подається під виглядом православної риторики про “спільне походження двох братніх народів – українського та російського – з Дніпровської хрещенської купелі” тощо;

По-друге, єдина Православна Церква України – це фактор об’єднання більшості православних християн у єдиній церковній структурі, яка продовжує розбудовуватися і розширюватися;

По-третє, одним із ключових напрямків діяльності ПЦУ є сприяння становленню сучасної національної ідентичності та світогляду українців, які визначатимуть майбутній розвиток країни. Тому, автокефалія українського православ’я є вагомим чинником зміцнення національної безпеки України в гуманітарному вимірі;

По-четверте, це вагомий фактор послаблення впливу Російської Федерації у гібридній війні проти України. УПЦ МП поступово втрачає не тільки релігійні громади, але й інфраструктуру та професійні церковні кадри, які займалися питаннями церковної політики, просвітництва, покращення церковного іміджу у суспільстві тощо. Цей процес відбувається не дуже швидко, через шалений опір Російської Федерації, яка докладає максимум зусиль, щоб зберегти свій вплив на українське православ’я. Окрім цього, канонічне відновлення статусу Київського патріархату, шляхом скасування його підпорядкування Московському, сильно руйнує підвалини деяких міфів російської ідеології та пропаганди, зокрема, що “Москва є третім Римом”, або “Росія є прямою спадкоємницею Київської Русі”, чи “Україна не має своєї історії аж до 1991 року”, а також концепції “руського міра”, в якій “обґрунтовується” мовна та цивілізаційна єдність із Росією.

Тема 3. Зима, що змінила Україну (до Дня Героїв Небесної Сотні)

Щорічно 20 лютого в Україні відзначається *День Героїв Небесної Сотні*, “... з метою увічнення великої людської, громадянської і національної відваги та самовідданості, сили духу і стійкості громадян, завдяки яким змінено хід історії нашої держави, гідного вшанування подвигу Героїв Небесної Сотні, які віддали своє життя під час Революції гідності (листопад 2013 року – лютий 2014 року), захищаючи ідеали демократії, відстоюючи права і свободи людини, європейське майбутнє України”, як зазначено в Указі Президента України від 11 лютого 2015 року № 69/2015 “Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам’яті Героїв Небесної Сотні”.

Революція гідності залишила глибокий, визначальний і незабутній слід в історії державотворення України. Її ідеали, надії та рішення разюче змінили нашу ментальність, розпочали і продовжують надалі формувати нашу нову політичну ідентичність. Боротьба українських громадян за свої права, стала загальновідомою, наймасштабнішою подією в новітній історії України. Вихід людей на вулиці в листопаді 2013 року, після відмови уряду підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом, більшість експертів визначають як цивілізований вибір. Продовження громадських протестів і самоорганізація суспільства у відповідь на тиск з боку держави та єднання громадян для захисту своїх кордонів від військової агресії на Сході України свідчать про надзвичайну важливість цього вибору.

Перебіг подій зими 2013–2014 років умовно поділяють на чотири фази:

I фаза – студентський протест (21–29 листопада 2013 р.). Активісти вийшли на Майдан через призупинення урядом Азарова підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

21 листопада 2013 року Уряд Миколи Азарова оприлюднив рішення щодо призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом. Ця Угода готувалася з 1998 року, її мали підписати на Вільнюському саміті 28 листопада. Проте, після таємної зустрічі В. Путіна та В. Януковича у Сочі, українська влада відмовилась від її підписання.

Підняти людей на акції протесту допомогли соціальні мережі. Twitter і Facebook швидко рознесли інформацію про громадські акції. Першими вийти на Майдан Незалежності запропонували журналісти “5 каналу” Інна Неродик і Ольга Сніцарчук. Але найбільший ефект справив пост у Facebook журналіста Мустафи Найєма. “Зустрічаємось о 22:30 під монументом Незалежності. Вдягайтесь тепло, беріть парасолі, чай, каву, хороший настрій та друзів”, –

написав Найєм. Незабаром на Майдані Незалежності зібралось близько 1,5 тисячі осіб.

Тодішня влада моментально відреагувала на спротив громадян. Окружний суд Києва постановив заборонити під час проведення мирних масових акцій встановлювати малі архітектурні форми у вигляді наметів, кіосків, навісів, у тому числі тимчасових та пересувних, у період з 22 листопада 2013 року до 7 січня 2014 року на Майдані Незалежності, вулиці Хрещатик та Європейській площі.

Наступного дня на мітингу в Києві зібралось вже близько 5 тисяч осіб. І саме тоді пролунало гасло “Україна – це Європа!” Подібні акції пройшли у Львові, Вінниці, Одесі, Миколаєві, Донецьку, Сумах, Харкові та майже в кожному іншому обласному центрі України.

24 листопада на Майдані у Києві зібрався найбільший мітинг опозиції за період президентського правління В. Януковича, за різними оцінками прийшли від 60 до 150 тисяч осіб. Протестуючі вимагали відставки М. Азарова, скасування рішення Уряду про відмову від асоціації з ЄС, підписання Угоди про асоціацію на саміті у Вільнюсі, звільнення з ув’язнення Юлії Тимошенко. Водночас звернулися до країн Заходу із закликом запровадити персональні санкції проти Президента України Віктора Януковича та представників його влади. Мітинги з аналогічними вимогами пройшли у Харкові, Львові, Луганську, Вінниці, Донецьку, Кривому Розі, Сумах та Чернівцях.

28–29 листопада на саміті Східного партнерства у Вільнюсі Угода про асоціацію між Україною та Європейським союзом так і не була підписана. У мережі з’явилося відео неформального спілкування канцлера Німеччини Ангели Меркель і президента Литви Далі Грибаускайте з В. Януковичем. На відео, зокрема, видно, що Д. Грибаускайте намагається схилити В. Януковича до того, щоб він підписав Асоціацію, однак він відповів, що вже є рішення уряду.

Цього ж дня “Партія регіонів” зібрала людей на Європейській площі, аби показати підтримку дій Президента України народом. Однак, з анонсованих 50 тисяч осіб їм вдалось зібрати лише длизько 10 тисяч. У цей же час на Майдані громадські активісти і лідери опозиційних партій ухвалили спільну резолюцію з вимогою відставки В. Януковича “за зраду українського народу”.

29 листопада українські студенти організували “Євроланцюг” (ще називали “живий ланцюг до ЄС”) між Києвом та Перемишлем, маршрут якого проліг через Житомир, Рівне, Львів і до Шегині на кордоні з Польщею. Довжина цього маршруту становила 625 кілометрів. Цей “Євроланцюг” став

другим в історії України після створеного українцями у січні 1990 року “живого ланцюга”, присвяченого Акту Злуки.

У ніч з 29 на 30 листопада 2013 року на Майдані Незалежності спецпідрозділ “Беркут” жорстоко розігнав протестувальників. У результаті наступу силовиків десятки людей були жорстоко побиті, серед них багато студентів. Беззахисні люди утікали від озброєних бійців “Беркуту” до Михайлівського собору, щоб уникнути побиття. Внаслідок дій “Беркуту” постраждали щонайменше 80 осіб. 35 людей були затримані, але згодом звільнені. Проти учасників протестних акцій відкрили кримінальні провадження за статтями “спротив представникам влади” і “хуліганство”. Жодного із силовиків не було покарано, розслідування не було почато.

Жорстоке побиття студентів на київському Майдані приголомшило не тільки українців, але й світову спільноту. Події 30 листопада стали переломним моментом в українських протестах кінця 2013 року, змістивши їх акцент із проєвропейського на антиурядовий, а також додавши їм масовості.

II фаза – мирний Майдан (30 листопада 2013 р. – 18 січня 2014 р.).
1 грудня у Києві пройшов один із найчисельніших мітингів Революції гідності. Опівдні колона протестувальників рушила з Михайлівської площі вулицею Володимирська до парку Тараса Шевченка, а звідти у бік Хрещатика, потім пройшла Бессарабською площею і попрямувала до Майдану Незалежності. За різними даними, того дня у Києві мітингували близько півмільйона осіб. Міліція, яка заблокувала напередодні підступи до Майдану Незалежності, відступила. Заходи відвідали європейські дипломати: віце-президент Європарламенту Яцек Протасевич, колишній глава Європарламенту Єжи Бузек та колишній глава польського уряду, лідер партії “Закон і справедливість” Ярослав Качинський.

Цього ж дня мітингувальники зайняли будівлю КМДА та Будинок профспілок, де розташувався Штаб національного опору. У цей день акції протесту відбулися у багатьох містах України. У Львові вийшли на вулиці близько 40 тисяч осіб, у Луцьку протестували понад 8 тисяч, у Тернополі – понад 5 тисяч, у Чернівцях – близько 5 тисяч. Акції також відбулися у Рівному, Харкові, Дніпропетровську, Хмельницькому, Одесі, Вінниці, Ужгороді, Кіровограді, Донецьку, Луганську, Житомирі.

1 грудня розпочав свою діяльність і Автомайдан – співтовариство автомобілістів, які підтримували Євромайдан. Ввечері колона приблизно з 300 автомобілів спробувала проїхати до президентської резиденції “Межигір’я”, проте по дорозі в село Нові Петрівці їм перегородили шлях чотири автобуси спецпідрозділу “Беркут”.

8 грудня у Києві відбувся так званий “Марш мільйона”. На віче на Майдані Незалежності зібралися, за різними оцінками, від 500 тисяч до 1 мільйона людей. Опозиція дала В. Януковичу 48 годин для виконання вимог Майдану і пообіцяла блокувати його резиденцію у Межигір’ї. По завершенні офіційної частини заходу мітингувальники рушили на вулиці урядового кварталу, де створили і побудували кілька блокпостів і барикад, (вул. Грушевського, Лютеранська, Круглоуніверситетська та перехрестя Шовковичної і Богомольця).

На бульварі Шевченка біля Бессарабської площі в Києві активісти “Свободи” повалили пам’ятник Леніну, а на постаменті встановили державний прапор України та червоно-чорний прапор ОУН-УПА. Разом з тим, на Майдані було сформовано 15 загонів цивільної самооборони, які назвали “сотнями”. У ніч з 10 на 11 грудня 2013 року численні підрозділи внутрішніх військ і “Беркута” зробили першу спробу розігнати мирних протестувальників на Майдані у Києві. Тоді Михайлівський Золотоверхий собор безперервно бив у дзвони, і на той дзвін з усього міста стікалися кияни.

Основною точкою протистояння була барикада на вулиці Інститутська, а після її руйнування беркутівцями – Європейська площа. Із кожною годиною людей у центрі столиці більшало – станом на п’яту ранку протестувальників на Майдані було вже близько 10 тисяч. Кількома годинами пізніше силовики спробували штурмувати Київраду, однак протестувальники почали поливати їх водою з пожежних гідрантів, а на вході до КМДА між ними та беркутівцями зчинилася бійка. Кількісна перевага вже явно була на боці активістів Майдану, і спецназівці під зростаючим натиском людей відступили.

У новорічну ніч на Майдані зібралося кількасот тисяч людей. Рівно опівночі вони заспівали Гімн України, тримаючи в руках ліхтарики та мобільні телефони. На сцені разом з усіма співали гімн співачка Руслана, лідери опозиції Петро Порошенко, Арсеній Яценюк, Віталій Кличко, Юрій Луценко, народні депутати, а також координатори Євромайдану.

16 січня 2014 року Верховна Рада України ухвалила пакет законів, які дістали назву “диктаторських законів 16 січня”. Вони були проголосовані з порушенням регламенту і стосувалися обмеження свобод громадян. 17 січня пакет прийнятих законів підписав В. Янукович. Європейська реакція на ці закони була вкрай негативною. На Майдані провели акцію “Похорону української демократії”. Протистояння з *мирної фази перейшло в силову*.

III фаза – радикальний Майдан (19 січня – 17 лютого 2014 р.). 19 січня чергове Віче на Майдані зібрало понад 250 тисяч людей. Незважаючи на численні заклики лідерів опозиції до продовження мирного протесту,

багатотисячна колона рушила до Верховної Ради (хоча на той час депутатів там не було). Однак на Грушевського, біля стадіону “Динамо”, вона зіткнулася із кордоном міліції. Почалися сутички, що тривали усю ніч. Під час протистояння протестувальники закидали міліцію бруківкою, фаєрами, “коктейлями Молотова”, спалили міліційні автобуси і “Урал”, що використовувались для перекриття вулиці. Зі свого боку, міліціанти застосовували світлові й шумові гранати, водомет, а згодом і гумові кулі. З’явилися поранені, деякі досить серйозно. За повідомленнями столичних медиків, у період з 19 січня до ранку 21 січня за медичною допомогою звернулися 122 постраждали, 50 із них були госпіталізовані. Водночас, згідно з даними медичної служби Євромайдану, за добу 19–20 січня на Грушевського було поранено 1400 осіб. Крім учасників протесту, постраждало понад 40 українських та іноземних журналістів.

22 січня смертельні вогнепальні поранення на Грушевського отримали вірменин Сергій Нігоян (с. Березнуватівка, Дніпропетровська область, 20 років), білорус Михайло Жизневський (м. Гомель, Білорусь, 25 років) та українець Роман Сенік (с. Наконечне Друге, Львівська область, 45 років). Ще одного учасника протестів, Юрія Вербицького (м. Львів, 50 років), того дня знайшли мертвим зі слідами катування у лісі під Києвом. Його викрали невідомі просто з лікарні напередодні. Після цих подій керівництво США та представники Євросоюзу вперше заговорили про санкції проти тодішнього керівництва України.

23 і 24 січня протести поширюються по всій Україні. У ряді міст – Тернополі, Львові, Рівному, Івано-Франківську та Хмельницькому, протестувальники захоплюють будівлі обласних державних адміністрацій. Подекуди губернаторів змусили написати заяви про відставку. Однак, у Донецьку, Луганську та Харкові пройшли мітинги на підтримку влади.

Переговори в ніч з 23 на 24 січня між Президентом В. Януковичем і лідерами опозиції ні до чого не призвели. Влада відхиляє більшість вимог, а запропоновані нею у відповідь умови не приймає Майдан. Протестувальники зводять нові барикади в урядовому кварталі. 28 січня Прем’єр-міністр Микола Азаров подав у відставку. Верховна Рада провела засідання, на якому переважною більшістю голосів анулювала 9 із 12 “диктаторських законів”.

IV фаза – кривавий Майдан (18–23 лютого 2014 р.). На ранок 18 лютого було заплановано проведення “мирного наступу активістів Майдану задля виконання вимог”. Ця акція включала ходу від Майдану до будівлі Верховної Ради. Насамперед, йшлося про підтримку голосування у Верховній Раді за повернення до Конституції 2004 року, яка б збалансувала парламентські і

президентські повноваження. Учасники акції вимагали негайно ухвалити всі необхідні рішення для виходу з кризи і врегулювання ситуації. Захід широко анонсувався.

18 лютого “Беркут” і міліція повністю оточили урядовий квартал в Києві. Працівники міліції, діючи за вказівками свого керівництва, спільно з так званими “тітушками”, грубо порушуючи чинне законодавство, застосовували надмірне насильство і використали вогнепальні набої та зброю, вчинивши жорстокий силовий розгін ходи. Як наслідок, того дня на вулицях Інститутській та Грушевського, Кріпосному провулку та у Маріїнському парку загинуло 10 осіб, а 509 отримали тілесні ушкодження, з них 37 – тяжкі, 85 – середньої тяжкості.

Пізніше, у ніч на 19 лютого 2014 року, під виглядом проведення “антитерористичної операції” відбувся штурм Майдану. Проти демонстрантів з боку вулиці Інститутської були застосовані 3 водомети, було підтягнуто БТРИ. Близько 22.00 загорівся Будинок профспілок, де в той час розташовувався штаб Євромайданівців та перебували поранені. За офіційними даними, під час пожежі загинули дві людини, 41 було врятовано. Пожежу змогли загасити тільки вранці 20 лютого. Тим часом переговори лідерів опозиції з В. Януковичем знову не дали результатів.

У результаті протистоянь 19 лютого загинуло 16 осіб, завдано тілесних ушкоджень 206 особам, з них 35 – тяжкі, 31 – середньої тяжкості.

День 20 лютого став найкривавішим днем протистоянь серед усіх подій Майдану. Біля 9 години ранку “Беркут”, який всю ніч штурмував Майдан, несподівано покинув зайняті позиції і рушив у напрямку вулиці Інститутська. Активісти сприйняли це як відступ і, пішовши слідом, потрапили в пастку – під прицільний обстріл. Кількість загиблих миттєво зросла до десятків. Люди гинули від прицільних пострілів у шию, голову, груди. Снайпери стріляли у медиків, священиків. На першому поверсі готелю “Україна” був облаштований госпіталь для поранених, сюди ж приносили і вбитих.

Опівдні Голова Верховної Ради України Олександр Турчинов закликав депутатів Верховної Ради зібратися на екстрене засідання з метою зупинити кровопролиття. До вечора 236 народних обранців зібралися в будинку парламенту. Вони заборонили проведення антитерористичної операції і проголосували за роботу Верховної Ради у безперервному режимі. 18 депутатів вийшли із Партії регіонів. Члени парламенту прийняли рішення відкликати усіх правоохоронців з Києва.

Біля опівночі лідери опозиції В. Кличко, А. Яценюк та О. Тягнибок відправилися на переговори з В. Януковичем, за участю очільників

міністерств закордонних справ Польщі, Німеччини та Франції, а також представника Російської Федерації Володимира Лукіна, уповноваженого у правах людини. Результатом переговорів став проект “Мирної угоди”.

Того ж дня, 20 лютого 2014 року, окремі підрозділи Збройних сил Російської Федерації, порушуючи порядок перетину державного кордону України, незаконно проникли на територію Автономної Республіки Крим. Росія розпочала спецоперацію з анексії півострова.

21 лютого парламент абсолютною більшістю голосів (386) схвалив у цілому Закон “Про відновлення дії окремих положень Конституції України 2004 року”. Крім того, схвалено Закон “Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України”. Також офіційна влада України юридично визнала жертвами загиблих протестувальників. Цього дня на Майдані Незалежності в Києві відбулося прощання із загиблими, яких у жалобних промовах назвали “Небесною сотнею”.

У ніч з 21 на 22 лютого Віктор Янукович з найближчим оточенням залишив країну. Спочатку він на вертольоті дістався до Харкова, де за підтримки Росії намагався влаштувати з’їзд щодо відділення східних регіонів від України. Однак цей план зазнав поразки, і В. Янукович та більшість членів його уряду втекли до Росії.

Цього ж дня Верховна Рада України, Адміністрація Президента, Кабмін та МВС перейшли під контроль і охорону Майдану.

23 лютого народні депутати 328 голосами ухвалили постанову “Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України”. Вибори призначили на 25 травня 2014 року. Виконання обов’язків Президента України було покладено на спікера парламенту Олександра Турчинова.

Революція гідності стала трансформаційним, героїчним і драматичним феноменом для України. Український народ довів свою відданість свободі, свою гідність, заплативши однак за такі цінності найвищу ціну – життям 107 учасників акцій протесту. Кожен із них здійснив особистий подвиг – віддав найцінніше – своє життя заради нової України. Найстаршим серед них був Іван Наконечний, 83 роки, пенсіонер, офіцер Військово-Морських Сил у відставці, киянин. Наймолодшим – Назар Войтович, 17 років, студент, уродженець села Травневе Тернопільської області.

Указом Президента України № 890/2014 від 21 листопада 2014 року “За громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних

засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності...” звання Герой України з удостоєнням ордена “Золота Зірка” (по смертно) було присуджено 99 особам. 20 лютого 2015 року звання Герой України з удостоєнням ордена “Золота Зірка” (по смертно) було присвоєно ще 5 особам.

26 червня 2014 Президентом України було ініційовано заснування нової державної нагороди – Ордена Героїв Небесної Сотні, який був затверджений Верховною Радою України 1 липня. Орден встановлено для відзначення осіб за громадянську мужність, патріотизм, відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, активну благодійну, гуманістичну, громадську діяльність в Україні, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності (листопад 2013 року – лютий 2014 року), інших подій, пов'язаних із захистом незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України. Станом на 16 лютого 2018 року орденом Героїв Небесної Сотні нагороджені 4 особи: Жизневський Михайло Михайлович (27 листопада 2014, по смертно) – Білорусь; Кіпіані Давид (27 листопада 2014, по смертно) – Грузія; Хурція Зураб (27 листопада 2014, по смертно) – Грузія; Більчук Тарас Миколайович (16 лютого 2018, по смертно) – Україна.

Україна зберегла свою незалежність від імперської Росії та ствердила свій європейський вектор розвитку. Кремль не полишив намагань повернути Україну в лоно своєї імперії, захопивши невдовзі після подій на Майдані Крим і окупувавши частину території Донбасу. Утім на оборону цінностей, які відстоював Майдан, постали воїни, що тримають нині небо на Сході України.

Революція Гідності відкрила вікно можливостей для якнайважливіших змін в Україні – процесу декомунізації, розвитку громадянського суспільства, що потужно заявило про себе на Майдані у вигляді численних громадських ініціатив і волонтерського руху на розбудову війська і захист держави, подальших процесів трансформації посттоталітарного суспільства у демократичне.

Тема 4. Агресія Росії проти України. 7 років протистояння

20 лютого 2014 року розпочалася спланована збройна агресія Росії проти України, початком якої стала військова операція збройних сил РФ із захоплення частини території України – Кримського півострова. Ця дата не заперечується навіть Міністерством оборони РФ, оскільки вказана на відомчій медалі “За повернення Криму”. Російська Федерація, порушуючи норми та принципи міжнародного права, двосторонні та багатосторонні угоди, анексувала Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, а згодом окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей. Згідно сучасного міжнародного права, напад підрозділів збройних сил РФ та (або) контрольованих нею найманців, які діяли приховано або відкрито – кваліфікується як збройна агресія.

Агресія (від лат. *aggressio* – приступ, напад) – збройний напад з метою захоплення території, ліквідації незалежності держави, зміни її політичного устрою; незаконне, що суперечить міжнародному праву, застосування сили однією державою (групою держав) проти іншої держави (інших держав) або народу. Отже, силові дії Російської Федерації проти України, вчинені її збройними силами у лютому–березні 2014 року на території Криму, у квітні–серпні 2014 року на території Донецької та Луганської областей, підпадають під ознаки, визначені ст.3 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1974 року і кваліфікуються як акти збройної агресії за пунктами:

а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова *окупація*, який би тимчасовий характер вона не носила, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка *анексія* із застосуванням сили території іншої держави чи частини її;

б) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

в) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави;

г) напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили або морські і повітряні флоти іншої держави;

д) застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави за угодою з приймаючою державою, в порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій території після припинення дії угоди;

е) дія держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;

є) засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної

сили проти іншої держави, які мають настільки серйозний характер, що це рівносильне переліченим вище актам, або його значну участь у них.

Держава, що піддалася агресії, говориться в ст.51 Статуту ООН, має право на індивідуальну або колективну самооборону. При цьому дії держави, навіть якщо вони є наступальними, вважаються виправданими. Територіальні придбання або будь-які інші здобутки, що отримані в результаті анексії, визнаються незаконними. У разі анексії Рада Безпеки ООН може ухвалювати рішення на застосування проти агресора як невійськових заходів (розрив або обмеження політичних, економічних та інших відносин, введення економічних санкцій тощо), так і військових заходів (застосування збройних сил ООН, а також збройних сил держав – членів ООН) з проведенням відповідних військових операцій. Згідно ст.5 Статуту ООН агресивна війна вважається найтяжчим міжнародним злочином, у зв'язку з чим передбачає міжнародно-правову і матеріальну відповідальність країни агресора у формі репарацій (повне або часткове відшкодування державою, що розпочала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу) і реституцій (поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент вчинення дії, якою заподіяно шкоди).

Агресія ведеться одразу в кількох вимірах: воєнному, політичному, економічному, соціальному, гуманітарному, інформаційному. Елементами гібридної війни давно є пропаганда, що базується на брехні, маніпуляціях та підміні понять, заперечення самого факту війни та участі РФ у ній; звинувачення України у власних злочинах, спотворення української історії; торговельно-економічний тиск та енергетична блокада; терор і залякування громадян України; кібератаки та спроби дестабілізувати критичну інфраструктуру.

За цей час чимало змінилося. Прийняті нормативно-правові акти України стосовно збройної агресії РФ:

Закони України: “Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації” (2015), “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях” (2018);

Постанови Верховної Ради України: “Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором” від 27 січня 2015 року, “Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків” (2015), “Про Заяву Верховної Ради України “Про визнання

Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій “ДНР” та “ЛНР”, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян” (2015).

У відповідь на російську агресію проти України ухвалені Міжнародні правові акти, зокрема Резолюції Генеральної асамблеї ООН:

“Територіальна цілісність України” від 27 березня 2014 р. №68/262, в якій підтвердила міжнародно-визнані кордони України та відсутність будь-яких правових підстав для зміни статусу АР Крим та м. Севастополь;

“Ситуація з правами людини в АР Крим та місті Севастополь (Україна)” від 19 грудня 2016 р № 71/205;

“Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)” від 19 грудня 2017 року №72/190;

“Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів” від 17 грудня 2018 р. A/73/L.47. Резолюція була ухвалена у відповідь на пряму атаку та захоплення 25 листопада 2018 року російськими прикордонними катерами ФСБ суден ВМС України: катерів “Бердянськ”, “Нікополь” та буксира “Яни Капу” з 24 військовослужбовцями;

“Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна” 22 грудня 2018 р. A/C.3/73/L.48. Генеральна асамблея закликала всі міжнародні організації і спеціалізовані агенції Організації Об’єднаних Націй послуговуватися формулюванням “Автономна Республіка Крим та місто Севастополь, Україна, тимчасово окуповані Російською Федерацією”, коли йдеться про Крим у їхніх офіційних документах, комунікаціях і публікаціях, включно з тими, в яких йдеться про статистичні дані РФ”.

Визначальним негативним чинником, що безпосередньо впливає на національну безпеку України нині та залишатиметься актуальним у найближчій перспективі, є агресивна політика РФ. Мета цих дій:

втягування України до сфери російського впливу з подальшою втратою національного суверенітету та незалежності. Можуть змінитися форми й методи агресії РФ, але навряд чи зміниться її сутність;

створення умов для унеможливлення реалізації євроінтеграційних планів України, підризу авторитету української влади в суспільстві та перед міжнародною спільнотою. В РФ є поширеним переконання, що встановлення контролю над Україною забезпечить Росії суттєві переваги в досягненні геополітичного домінування в Європі та витіснення з цієї території впливу США;

нагнітання воєнно-політичної обстановки, отримання дипломатичних зисків та поступового моделювання майбутніх домовленостей із

Євроатлантичним співтовариством (зокрема, США, провідними державами ЄС) щодо розподілу сфер геополітичного впливу. З позиції воєнної безпеки, українська територія, передусім, розглядається Кремлем як геостратегічна “буферна зона” між РФ та НАТО, що є невід’ємною складовою територіальної оборони Росії;

“повернення Росії величі”, відновлення “історичної справедливості” (відповідно до уявлень про справедливість, які сьогодні поширюються у РФ). Європейський курс України становить загрозу для політики Кремля, оскільки підриває російську концепцію “єдності” трьох “братніх” народів Росії, України й Білорусі, робить виклик ціннісно-ментальним основам російської державності і православного центру Московського Патріархату (“Київ як мати міст руських», “Полтава й Севастополь як міста слави російської зброї”; “Кієво-Печерська й Почаївська лаври як спільні центри духовного життя православної Росії”) тощо. В уявленні керівництва Кремля відрив України від РФ та її інтеграція до Євроатлантичного співтовариства руйнують ідеологічні основи російської державності як одного з провідних геополітичних центрів сили в Європі. Успіхи України на шляху розвитку демократії та розбудови громадянського суспільства створюють альтернативну історичну перспективу на пострадянському просторі, що становить загрозу вже безпосередньо існуючому у РФ політичному режиму. Значною є й геополітична ціна “втрати України”.

Гібридний, прихований характер російської агресії проти України зумовлений не готовністю РФ до проведення повномасштабної відкритої війни. Причинами цього є:

острах Москви щодо можливої міжнародно-правової відповідальності за злочини проти миру й безпеки людства;

значна вартість затяжних регіональних війн з Україною з урахуванням рівня її національної могутності та розміру території;

неготовність до ведення повномасштабних війн серед більшості самих росіян;

остаточне відвернення внаслідок війни українського суспільства від “русского мира”, передусім, населення центральних, північних і південно-східних регіонів України, на які уряд РФ робить політико-ідеологічну ставку щодо повернення російського впливу на територію нашої держави;

наявність ризиків для російських економічних інтересів в енергетичній сфері, що пов’язано з постачанням енергоресурсів із РФ до Євросоюзу через українську нафто-газотранспортну систему, яка може бути знищена в результаті повномасштабних бойових дій (зазначена система, на відміну від інших газотранспортних систем, поки що залишається головним потужним трубопровідним сполученням, з розвиненою інфраструктурою газосховищ, без чого неможливо забезпечити безперебійне постачання до Європи російського газу у відповідних обсягах до контрактних домовленостей).

Як наслідок, російська сторона, поряд із підтриманням рівня збройного напруження в зоні зіткнення на Сході України, зосереджується на гібридних методах агресії проти України. Докладаються активні зусилля для дезорганізації політичного, державного і воєнного управління в Україні, введення їх у кризовий стан, загострення суперечностей серед національної та регіональних еліт України, дискредитації чинної української влади, підриву української економіки і знесення державних і військових ресурсів, формування антиурядових настроїв, підготовки передумов до виникнення соціальної напруженості та антиурядової протестної активності населення.

На початку воєнної агресії РФ проти нашої держави російське керівництво у своїх діях виходило з переконання, що Україна нездатна чинити опір, а українці, у переважній більшості, ставляться до перспективи російської експансії лояльно, або байдуже. У Кремлі не готувалися до великої війни, проте готувалися до експансії та масштабного введення військ на територію нашої країни (про що свідчить велике збройне угруповання, сконцентроване на суміжних з Україною російських територіях на початку війни).

За оцінками МЗС України, вже у лютому 2016 року на Донбасі діяла 40-тисячна армія бойовиків, на озброєнні у яких знаходилося близько 470 танків, 870 бронетранспортерів, 450 артилерійських систем (у тому числі самохідна артилерія і міномети калібру 82 і 120 мм) та 190 РСЗВ (у тому числі БМ-21 “Град”, “Торнадо” та ТОС-1 “Буратіно”), а також засоби шифрованого зв'язку і спостереження (електронні військові комплекси “Ртуть-БМ”, “Шипшина-Аеро”, “Леєр-2”, “Красуха-4”), зенітно-ракетні комплекси (“Бук”, “Стріла”, “Панцир”), реактивні снаряди з касетної головної частини (9М55К), протипіхотні міни (ПМН-2, МОН-50).

Цинізм кремлівських ляльководів полягає і в тому, що РФ дозволила собі використовувати окуповані території Донбасу для випробування нових озброєнь, серед яких – два комплекси радіоелектронної боротьби (РЕБ) типу “Шипшина-Аеро” і “Ртуть-БМ”, безпілотники “Інспектор – 601” та мінометні комплекси. Наприклад, мінометний комплекс КМ-8 “Грань”, призначений для ураження одиночних і групових цілей, а також броньованих об'єктів і фортифікаційних споруд без додаткової пристрілки. Комплекс використовує керовану міну з лазерною голівкою самонаведення. Також російські війська застосовують проти української армії гаубичні снаряди “Лепесток-2”.

Під вивіскою порятунку росіян, Кремль посилає на Донбас військових інструкторів і війська, вбиваючи у тому числі і росіян. Адже не секрет, що на боротьбу проти окупантів піднявся весь український народ, незалежно від своєї національної та конфесійної приналежності, політичної орієнтації та місця проживання.

Коли в Москві стало зрозуміло, що далі маніпулювати мінськими протоколами, як важелем впливу на Українську владу, не вдасться, Кремль знову різко міняє тактику. Почалися акти, спрямовані на підвищення рівня

суб'єктності ОРДЛО (рублева зона, видача російських паспортів мешканцям «ДНР» і «ЛНР» тощо). Мова йде про зміцнення “політичного керівництва” ОРДЛО, оголошення цих окупованих районів істинно законними – легітимною Україною, а все, що за межами – бунтівною територією, на якій безчинствують “жидобендерівські фашисти”. Але РФ не потрібні шматки України – потрібна вся Україна.

Управління верховного комісара ООН із прав людини (УВКПЛ) оцінює загальну кількість жертв (жертвами ООН називає і загиблих, і поранених – ред.), пов'язаних з конфліктом в Україні (з 14 квітня 2014 року до 31 липня 2020 року), у 42–44 тисячі осіб. З них: 13,1–13,3 тисячі убитих (не менше ніж 3 367 цивільних осіб, у тому числі 298 загиблих на борту рейсу МН17 “Малайзійських авіаліній” 17 липня 2014 року; приблизно 4150 українських військових і приблизно 5,7 тисяч членів озброєних угруповань) і 29,5–33,5 тисячі поранених (7–9 тисяч цивільних осіб, 9,7–10,7 тисяч українських військовослужбовців і 12,7–13,7 тисяч членів збройних формувань).

За даними ООН, за весь період конфлікту жертви серед цивільних осіб становлять близько 25–26% від загальної кількості пов'язаних з конфліктом смертей. Така ж статистика з пораненнями.

Як зазначили в ООН, до статистики смертей військових віднесли і випадки, не пов'язані безпосередньо з воєнними діями, зокрема загиблих внаслідок ДТП у зоні бойових дій, необережного поводження зі зброєю, хвороби під час служби, вбивств та самогубств. Так, у 2019–2020 рр. такі випадки складала до 40% смертей військових у зоні конфлікту.

Сьогодні російсько-українська війна на Сході України триває. З різною інтенсивністю, яка не порівнювана з бойовими діями 2014–2015рр., але вона не зникла з порядку денного України та світу. Війна загострила питання консолідації української нації як запоруки національної безпеки. Активний наступ військ РФ на території України вдалося зупинити завдяки спільним зусиллям українців, які стали на захист держави у лавах Збройних Сил України, Національної гвардії України, добровольчих формувань та масового волонтерського руху.

“Урок відваги, який ви дали всьому світові в лютому... 2014 року..., змінив нас усіх. Україна показала, що варто бути сміливим і сповненим гідності, що героїзм може бути чимось більшим, ніж суто моральним заклик, що це може бути ключем до перемоги. Багатьом людям на світі, приниженим і поневоленим, ви дали найбільший дар – надію на те, що і для них, слабких сьогодні, настане день перемоги” (Із промови Дональда Туска у Верховній Раді України 19 лютого 2019 р.)

Тема 5. “В сім’ї вольній, новій...”
Тарас Шевченко – гордість нації, символ України

Щорічно на початку весни українське суспільство в усьому світі проводить Шевченківські дні, відзначаючи 9 березня день народження Тараса Григоровича Шевченка. Його ім’я відоме далеко за межами нашої країни, його творчість не залишає байдужим нікого. Геній Українського народу, Великий Кобзар, чудовий лірик, вражаючий художник, незабутній письменник, незрівняний поет – ось невеликий перелік тих слів, якими сміливо можна охарактеризувати Тараса Григоровича Шевченка. Життєвий і творчий шлях Кобзаря був пронизаний низкою випробувань, пов’язаних з переживаннями та втратами, розпачем та радістю, відданістю та спокутою... Проте Тарас Шевченко – це людина, яка завжди боролася за свої переконання, за право носити горде ім’я – українець.

Символи національної ідентичності не завжди тільки національні прапор, герб і гімн. Є люди-символи не лише певної історичної доби, а й цілої нації. В Україні ця людина – Тарас Шевченко. Саме він став духовним національним символом свого народу на Батьківщині і у світі.

Тарас Шевченко народився 25 лютого (9 березня за новим стилем) 1814 року в селі Моринці (нині Звенигородського району Черкаської області). Був третьою дитиною родини селян-кріпаків Григорія Івановича Шевченка і Катерини Якимівни Бойко. За родинними переказами, Тарасові діди й прадіди з батьківського боку походили від козака Андрія, який на початку XVIII століття прийшов із Запорозької Січі. Батьки його матері були переселенцями з Прикарпаття. Тарас рано залишився сиротою, у 14 років його взяли “козачком” до двору поміщика П. Енгельгарда, з яким хлопчик переїхав спочатку до Вільно, а потім – до Санкт-Петербурга. У 1832 році Т. Шевченка віддали “у науку” до художника В. Ширяєва. У 1838 році за підтримки К. Брюллова, В. Жуковського, О. Венеціанова, М. Вельгорського, Є. Гребінки, І. Сошенка та інших Тараса Шевченка викупили з кріпацтва. Того ж року він вступив до Академії мистецтв, яку закінчив у 1844 році.

У 1843 та 1845 роках Тарас Шевченко приїжджав в Україну і працював художником у Київській тимчасовій комісії з питань розгляду старих актів. У лютому 1847 року він був затверджений на посаду викладача малювання Київського університету. А вже 24 березня – за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та за антисамодержавницькі поезії – Т. Шевченка заарештовано та заслано до Орської фортеці Оренбурзького окремого корпусу з царською резолюцією про заборону писати і малювати. Під час заслання Шевченко як художник увійшов до складу експедиції, завданням якої було дослідження Аральського моря.

У 1857 році зусиллями друзів Т. Шевченка повернули із заслання й у 1858 році він прибув до Москви, потім до Санкт-Петербурга. У 1859 році

приїхав в Україну, але перебував під наглядом поліції. Йому заборонили постійно проживати в Україні і зобов'язали переїхати до російської столиці. Десятирічне заслання, хвороби призвели до передчасної смерті Т. Шевченка 26 лютого (10 березня за новим стилем) 1861 року. Поховали його спочатку на Смоленському цвинтарі у Санкт-Петербурзі, а в травні 1861 року прах перевезли на Чернечу (тепер Тарасову) гору поблизу Канева.

Творча спадщина Тараса Шевченка – це надбання не лише українського народу, а усього людства. Своїми творами він прославив Україну, її природну красу та духовність. Геній Кобзаря увінчав столітні прагнення українців жити в єдиній незалежній державі, відродити почуття єдності і спрямувати націю на шлях побудови своєї держави. Український письменник Пантелеймон Куліш назвав Т. Шевченка “національним Пророком”, визначивши таким чином його значущість для українців. Осягнути феномен Тараса Шевченка непросто. Він відіграє потужний, переломний момент в духовній історії народу, бо реалізує ідею нації, ідею народної свідомості.

Із 47 років свого короткого життя Тарас Шевченко 24 роки провів у кріпацькій неволі, 10 років – на солдатській службі в царському війську у степах Мангишлаку, а лічені роки відносно спокійного життя були роками боротьби і просвіти, пошуку правди і творення вічного в мистецтві. Він не вписувався в рамки свого часу, тому що завжди був попереду нього. Його сила волі, наполегливість, талант і працелюбність явили світові в його особі поета, перекладача, публіциста, художника, філософа, просвітянина. Шевченко залишався собою завжди і за будь-яких обставин... “Караюсь, мучуся, але не каюсь...” – так написав він в одному із своїх віршів.

На творах Великого Кобзаря зростали, морально мужніли, духовно збагачувались кращі українські письменники, поети, художники, музиканти. Завдяки йому міцніли світоглядні позиції Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, шліфувалася творча майстерність Максима Рильського, Павла Тичини, формувалася музика Миколи Лисенка та інших.

Твори Тараса Шевченка – це вся Україна на долоні, це правда і відвертість, це така сила, яка підіймала дух, загартовувала, відроджувала українців, причому в усі часи, у будь-які періоди життя та розвитку нації. Любов Кобзаря до свого народу, до рідної землі, до рідної мови викликали захоплення і широкий відгук у душах читачів.

Свою поетичну творчість Т. Шевченко починав із балад. У 1837 році він написав першу баладу “Причинна”, рядки з якої, безсумнівно, відомі кожному: “Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю підійма...” Пізніше побачили світ балади “Утоплена”, “Лілея”, “Русалка”. Казковий світ, який малює у них автор, насправді був світом болючої реальності.

Перша збірка поетичних творів Тараса Шевченка вийшла друком у 1840 році під назвою “Кобзар”. Вона була видана у Санкт-Петербурзі за сприяння

Євгена Гребінки на кошти Петра Мартоса. До збірки увійшли перші вісім творів: “Перебендя”, “Катерина”, “Тополя”, “Думка” (“Нащо мені чорні брови”), “До Основ'яненка”, “Іван Підкова”, “Тарасова ніч” та “Думи мої, думи мої, лихо мені з вами”. Остання була написана спеціально для цього збірника і стала своєрідним епіграфом не тільки до цього видання, але й до усїєї творчості Тараса Шевченка. За життя поета, незважаючи на різні цензурні утиски, були видані майже третина його творів. “Кобзар” взагалі видавався тричі, останній раз двома мовами.

У 1845 році виходить героїчно-романтична поема “Гайдамаки”. У цей же період Т. Шевченко написав цикл поезій “Три літа” (центральним твором якого є “Сон”), поему “Кавказ”, послання “І мертвим і живим...”, поезії “Чигирине, Чигирине”, “Великий льох”, “Стоїть в селі Суботові” та інші, в яких гостро виступив проти соціально-національного гноблення українського народу. Під час ув'язнення писав вірші, які згодом були об'єднані у цикл “В казематі”. Останніми прозовими творами Т. Шевченка є повість “Прогулянка з задоволенням і не без моралі” (1856–1858) та щоденникові записи “Журнал”.

Тарас Шевченко є одним з найвидатніших майстрів українського образотворчого мистецтва. Він працював у галузях станкового живопису, графіки, монументально-декоративного розпису та скульптури, досконало володів технікою акварелі, олії, офорту, малюнка олівцем і пером. Він є автором понад тисячі мистецьких творів (втрачено понад 160). У 1859–1860 роках виконав офорти з творів зарубіжних та російських художників, за які отримав звання академіка гравірування.

Мислитель і поет Іван Франко стверджував: “Коли б мені прийшлося одним словом схарактеризувати поезію Шевченка, то я сказав би: се поезія бажання життя. Свобідне життя, всесторонній, нічим не опутаний розвій одиниці і цілої суспільності, цілого народу, – се ідеал Шевченка, котрому він був вірним ціле життя. Неволья і переслідування – чи то народне, політичне, суспільне чи релігійне – мали в нім, непримиренного ворога. Бажання життя пробивається у всіх його творах як золота нитка з-посеред різнобарвної тканини. Індивідуальність людська – без огляду на стан, народність і віру – є для нього свята”.

“Шевченко – це той, хто живе в кожному з нас”, – писав Олесь Гончар. “Він – як сама душа нашого народу, правдива і щира... Поезія його розлита повсюдно, вона в наших краєвидах і в наших піснях, у глибинних, найзаповітніших помислах кожного, чий дух здатен розвиватись”.

І сьогодні, коли Україна змушена захищати власний дім – незалежну, демократичну, суверенну державу, слова Тараса Шевченка, сповнені любов'ю до рідної землі, прагненням зробити життя українців гідним і достойним, звучать з натхненням. Вони є і будуть важливим орієнтиром та дороговказом на подальшому шляху державотворення і демократизації суспільства.

Тема 6: Північноатлантичний альянс – система колективної безпеки та протидії сучасним викликам та загрозам. Україна на шляху до НАТО

Північноатлантичний альянс – система колективної безпеки та протидії сучасним викликам та загрозам. З метою об'єднання зусиль країн-учасниць для колективної оборони, збереження миру та безпеки в Північноатлантичному регіоні 4 квітня 1949 року у Вашингтоні був підписаний договір між 12 країнами Європи та Північної Америки про створення Північноатлантичного альянсу або НАТО (*NATO – North Atlantic Treaty Organization*).

До підписання цього договору держави спонукали загрози безпеці на Європейському континенті, яких не усунули міжнародні домовленості після закінчення Другої світової війни: багато постанов Ради Безпеки ООН, спрямованих на посилення миру та стабільності, вотивалися Радянським Союзом; крім того, у 1948 році Радянський Союз почав блокаду залізничних і автомобільних шляхів західних союзників у західні сектори Берліна, що знаходилися під їх контролем. Таким чином, одним з головних завдань альянсу під час створення був захист від потенційних загроз з боку Радянського Союзу, військова потужність якого тоді стрімко зростала.

З моменту створення Альянс посилюється і сьогодні є найуспішнішим військово-політичним союзом в історії, який об'єднує 30 країн-учасниць, це:

країни-засновниці Північноатлантичного альянсу – Бельгія, Велика Британія, Данія, Канада, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, США, Франція;

у 1952 році до договору приєдналися Греція і Туреччина;

у 1955 році – Федеративна Республіка Німеччина;

у 1982 році – Іспанія;

у 1999 році – Польща, Угорщина і Чеська Республіка;

у 2004 році членами НАТО стали Болгарія, Естонія, Румунія, Литва, Латвія, Словачія та Словенія;

у 2009 році – Албанія і Хорватія;

у 2017 році – Чорногорія;

у 2020 році – Північна Македонія.

Організація Північноатлантичного договору створена на основі договору між державами-членами, кожна з яких приєдналась до нього добровільно після завершення публічного обговорення і відповідної парламентської процедури. НАТО – це спільнота рівних, незалежних національних суспільств, яку об'єднує єдність цілей та цінностей, у тому числі й висока якість життя.

Головною метою НАТО є захист свободи і безпеки всіх країн-членів від загрози агресії: основним військово-політичним принципом організації є система колективної безпеки, тобто спільних організованих дій всіх її членів у відповідь на напад ззовні. З самого початку існування Альянс працює над установленням справедливого і тривалого мирного порядку в Європі на засадах загальних демократичних цінностей, прав людини та верховенства права.

Договір поважає індивідуальні права всіх держав – членів Альянсу, а також їхні міжнародні зобов'язання згідно зі Статутом ООН. Він зобов'язує кожна державу-члена взяти на себе частину ризику і відповідальності, пов'язаних із спільною безпекою. Договір також вимагає від кожної держави-члена утримуватись від приєднання до будь-яких міжнародних зобов'язань, які йому суперечать.

Організація Північноатлантичного договору – міжурядова організація. Вона надає державам-членам можливість консультуватися з будь-якого порушеного ними питання та ухвалювати рішення стосовно політичних і військових проблем, які впливають на їхню безпеку. Ця організація має відповідні структури, які забезпечують консультації та співробітництво між її членами у політичній, військовій, економічній, науковій та інших невійськових галузях.

Штаб-квартира НАТО знаходиться у столиці Бельгії – Брюсселі. Кожна країна НАТО представлена у політичній штаб-квартирі постійною делегацією, очолюваною послом, який представляє свій уряд у процесі проведення консультацій та ухвалення рішень в Альянсі.

Найвищий політичний орган, що ухвалює рішення в НАТО – Північноатлантична рада. Рада засідає на різних рівнях під головуванням генерального секретаря НАТО, який сприяє досягненню згоди з ключових питань між країнами-членами. Усі рішення в рамках кожного з комітетів НАТО досягаються шляхом консенсусу.

Постійні збройні сили НАТО є дуже обмеженими. Коли Північноатлантична рада ухвалює рішення про проведення операції, країни-члени виділяють війська на добровільній основі. Ці підрозділи повертаються до своїх країн одразу після завершення операції. Завдання із координації та управління операціями Альянсу покладено на військову командну структуру, до складу якої входять штаби та військові бази, розташовані на території різних країн-членів.

Щоденна діяльність НАТО, цивільні та військові структури, а також програма інвестицій у безпеку фінансуються у рамках спільного бюджету, до якого кожна країна-член сплачує внески відповідно до узгодженого механізму розподілу витрат.

По закінченні епохи холодної війни політична ситуація в Європі, так само, як і загальна військова обстановка, змінилась. Тому з метою зміцнення миру і безпеки в регіоні, на саміті в Лондоні в липні 1990 року була прийнята найбільш далекосяжна декларація з часів заснування НАТО. Глави держав та урядів оголосили про рішучі кроки з пристосування Альянсу до вимог нового клімату безпеки, покликані покласти край конфронтації між Сходом і Заходом. Вони запропонували урядам Радянського Союзу і країн Центральної та Східної Європи встановити постійні дипломатичні зв'язки з НАТО і працювати над новими відносинами на основі співпраці.

Такий напрямок був підтриманий під час подальших самітів НАТО. Протягом короткого періоду були встановлені нові військові контакти. У грудні 1991 року створено Раду північноатлантичної співпраці (РПАС) (з 1997 року – Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП)), яка звела країни-члени НАТО і спочатку дев'ять країн Центральної та Східної Європи на новому консультативному форумі. У березні 1992 року до РПАС приєдналися усі країни-учасниці СНД, а на початок червня 1992 року – Грузія та Албанія. Було досягнуто прогресу в угоді “Відкрите небо”, яка дозволяє проліт над національною територією на взаємній основі з метою поліпшення довіри та гласності у питаннях військової діяльності. Були ініційовані подальші переговори по розширенню Договору про звичайні збройні сили в Європі щодо скорочення звичайних збройних сил від Атлантики до Уралу, зокрема додаткових заходів з обмеження кількості особового складу в Європі. Вдалося досягнути згоди щодо інтенсифікації процесу в Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) (до 1995 року – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ)) та встановлення нових норм створення і збереження вільного суспільства. Заходи в межах РЄАП доповнюють програми Партнерства заради миру (ПЗМ).

Визнання взаємних інтересів стосовно безпеки та стабільності в цілому євроатлантичному регіоні сприяло подальшому розвитку відносин між НАТО та Росією, кульмінацією яких стало підписання у 1997 році Основоположного акта НАТО – Росія.

НАТО бере активну участь у врегулюванні кризових ситуацій у світі та у боротьбі з тероризмом, відповідно до ст. 5 Вашингтонського договору або відповідно до мандату ООН. У 1999 році операція сил НАТО сприяла завершенню Косовської війни, яка тривала на теренах колишньої Югославії з 1992 року, та передачі цих територій під контроль ООН. Сьогодні військовослужбовці НАТО залучені до врегулювання кризових ситуацій в Афганістані, Косові, Іраку, Лівії, Середземному морі, біля узбережжя Африканського Рогу та у Сомалі.

Але агресія Російської Федерації проти України у 2014 році змінила безпекову ситуацію в Європі. На саміті НАТО у Варшаві у липні 2016 року Росію відкрито визнано країною, чії “агресивні дії ... є джерелом нестабільності в регіоні, головним викликом Альянсу, що завдало шкоди системі Євроатлантичної безпеки”.

НАТО був вимушений для захисту Європи перейти до “стратегії стримування” агресії Росії. У рамках цих заходів було втричі збільшено чисельність сил швидкого реагування – до 40 тисяч військовослужбовців, створена група надшвидкого реагування чисельністю 5 тисяч військовослужбовців. За останні п’ять років військові видатки країн-членів Альянсу значно зросли. Сумарний оборонний бюджет країн-членів НАТО в 2020 році зріс на 4,3 % і перевищив 1 трильйон доларів США.

Таким чином, сьогодні чи не головним викликом для Альянсу є агресивні дії Російської Федерації у Східній Європі. Для збереження стабільності в регіоні НАТО активно співпрацює з усіма зацікавленими сторонами і продовжує надавати підтримку партнерам для розвитку системи спільного реагування на нові виклики

Україна на шляху до НАТО. В умовах сучасної воєнно-політичної обстановки інтереси національної безпеки і оборони України вимагають суттєвого поглиблення стосунків з Організацією Північноатлантичного договору.

Відносини між НАТО і Україною розвиваються з моменту отримання Україною незалежності в 1991 році – тоді наша країна приєдналася до РПАС. У 1994 році Україна стала першою пострадянською країною, яка приєдналася до Партнерства заради миру. Протягом 1990-х років українці продемонстрували своє прагнення взяти участь у забезпеченні євроатлантичної безпеки, надаючи підтримку миротворчим операціям під проводом НАТО на Балканах.

9 липня 1997 року в Мадриді український президент і глави держав та урядів НАТО підписали Хартію про Особливе партнерство між НАТО й Україною. Згідно з Хартією було створено Комісію Україна – НАТО (КУН), яка є органом ухвалення рішень, відповідальним за розвиток відносин між НАТО й Україною та скерування спільної діяльності. Для розвитку практичного співробітництва під егідою КУН сьогодні створено і діють п’ять спільних робочих груп Україна-НАТО: з питань воєнної реформи; оборонно-технічного співробітництва; економічної безпеки; планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру; зі співробітництва з питань науки і довкілля.

Курс на повноправне членство в Альянсі було зафіксовано у Стратегії України щодо НАТО у 2002 році та закріплено у Законі України “Про основи національної безпеки України”.

15 січня 2008 року Президент України, прем’єр-міністр і голова Верховної Ради України підписали звернення до Генсека НАТО, в якому повідомили про готовність України приєднатися до плану дій щодо членства в цій організації. А в грудні того ж року на саміті НАТО прийнято принципове рішення про те, що країни НАТО в майбутньому бачать Україну у складі цієї організації.

Однак курс України на вступ до НАТО відбувався з суттєвими протиріччями, особливо за часів президентства Віктора Януковича та оголошенням “позаблокового статусу” України.

Незаконна анексія українського Криму та збройна агресія Росії на Сході України, що призвела до окупації частини Донецької та Луганської областей, довела неефективність існуючих на той час гарантій безпеки та територіальної цілісності України. З перших днів російської агресії проти України НАТО послідовно дотримувалася чіткої позиції на цілковиту і беззастережну підтримку суверенітету і територіальної цілісності України, невизнання незаконної анексії Криму Росією і засудження насильства на Сході України, ініційованого Росією і підтримуваними нею найманцями та місцевими сепаратистами, припинення практичної цивільної і військової співпраці з Росією та надання максимальної можливої підтримки Україні.

Все це сприяло інтенсифікації курсу на зближення з НАТО. 23 грудня 2014 року Верховною Радою України прийнятий законопроект “Про відмову України від позаблокового статусу” із внесенням відповідних змін до Закону України “Про основи внутрішньої та зовнішньої політики України” та деяких інших Законів України.

26 лютого 2016 року Президент України підписав Закон “Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус Представництва НАТО в Україні”, відповідно до якого Центр інформації та документації НАТО об’єднується з Офісом зв’язку НАТО в єдину дипломатичну установу. Це перший подібний випадок в історії НАТО.

6 липня 2017 року вступив в силу Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо зовнішньополітичного курсу України”. Одним з пріоритетів національних інтересів України визначено інтеграцію у євроатлантичний безпековий простір з метою набуття членства в Організації Північноатлантичного договору.

10 березня 2018 року НАТО визнало за Україною статус країни-аспіранта на шляху до приєднання до Альянсу.

7 лютого 2019 року Верховна Рада України ухвалила зміни до Конституції України щодо курсу України на вступ до ЄС і НАТО. За відповідне рішення проголосували 334 народні депутати.

12 червня 2020 року Україна отримала статус партнера НАТО з розширеними можливостями, що має на увазі більш глибоку й індивідуальну взаємодію з силами Альянсу.

Внаслідок російсько-українського конфлікту НАТО розширила підтримку, що надається Україні. З часу Варшавського саміту НАТО у липні 2016 року, практична допомога Україні з боку НАТО надається у вигляді Комплексної програми допомоги (КПД) Україні. Збільшено присутність НАТО у Чорному морі й активізовано співпрацю у військово-морській галузі між НАТО та Україною і Грузією.

Зважаючи на окупацію частини території України та ризик подальших воєнних дій з боку Росії, тема вступу України до НАТО є надзвичайно актуальною. Загальний алгоритм, який веде нас до членства, ділиться на дві частини: перша – це взаємосумісність збройних сил; друга – реформи всередині країни, які у тому числі відображаються в Річних національних програмах під егідою Комісії Україна – НАТО. Досягнення відповідності критеріям членства розглядається крізь призму зміцнення демократії, економічних та інституційних реформ, боротьби з корупцією. Адже для безпеки необхідна внутрішня стійкість держави, а її дають лише економічна стабільність, верховенство права, сучасна інфраструктура, освіта та медицина.

Таким чином, вступ до НАТО дає не тільки гарантію безпеки і підтримки у випадку військової агресії, але й має позитивний вплив на розвиток економіки держави.

Тема 7. **Внесок українців у розвиток світової авіації та космонавтики** (до 60-річчя першого польоту людини у космос)

12 квітня щорічно відмічається Міжнародний день космонавтики. Саме цього дня у 1961 році Юрій Гагарін уперше відправився в космос і облетів планету за 108 хвилин. В Україні 12 квітня відмічається День працівників ракетно-космічної галузі.

XX століття подарувало людству цілу низку епохальних відкриттів, що у свою чергу зумовило небувалий раніше науково-технічний прогрес. У розвиток світової ракетно-космічної та авіаційної науки і техніки свій чималий внесок зробили і представники українського народу. Згадаймо, наприклад, нашого земляка – киянина Ігоря Сікорського, ім'я якого відомо усьому світові. Він створив цілий ряд літальних апаратів, серед яких, безумовно, виділяються перші у світі багатомоторні літаки “Гранд” та “Ілля Муромець”. 14 червня 1914 року газета “Киевлянин” писала: “...найбільш грандіозним етапом авіаційної діяльності І.І. Сікорського є його роботи зі створення великих аеропланів. Завдяки цим роботам, відкриті і проторовані цілком нові шляхи для світової авіації”. Чотиримоторний “Ілля Муромець” став найкращим літаком Першої світової війни.

Навесні 1918 року І. Сікорський емігрував за кордон. У 1923 році у США він створив компанію Sikorsky Aeroengineering Corporation. Протягом 1930-х років І. Сікорський створив літаючі човни (найбільш відомим серед яких стала чотиримоторна амфібія S-40) та продовжив розробляти вертольоти. У 1942 році його вертоліт XR-4 (VS-316) був прийнятий на озброєння армії США.

Після Другої світової війни фірма І. Сікорського стала визнаним лідером не тільки у США, але й у світі. Великим успіхом компанії стала розробка вертольота S-55, який у 1952 році уперше в світі здійснив трансатлантичний переліт. Останнім з вертольотів, розроблених особисто І. Сікорським у 1954–1955 роках, був в S-58. Його численні модифікації експлуатувались майже у п'ятдесяти країнах світу.

Необхідно згадати ще про одного українця – Юрія Кондратюка (Олеся Шаргея), ім'я якого стало відомим лише з набуттям Україною незалежності. Є дані, що космічний корабель “Аполлон-11”, що доставив астронавтів на Місяць, летів по траєкторії, яку американці назвали “трасою Кондратюка”. Американські конструктори стверджували, що виявили розробку в “маленькій непримітній книжечці” у бібліотеці конгресу США. Автор праці “Завоювання міжпланетного простору”, виданої ще у 1920-х роках, пропонував летіти до

Місяця, використовуючи тяжіння Землі, придумав спускний модуль, схему багатоступінчастої ракети і навіть форму сопла реактивного двигуна.

Після Другої світової війни у ракетній індустрії знову бачимо на чільних напрямках українців: конструктор космічних систем Сергій Корольов, який доклав руку до більшої частини ракетно-космічної програми СРСР, за його ініціативи і під його керівництвом пройшли запуск першого супутника Землі і перший політ людини в космос; конструктор ракетних двигунів Валентин Глушко – творець рідинних реактивних космічних двигунів, під його керівництвом був створений проект космічного комплексу “Енергія-Буран”; винахідник крилатих ракет Володимир Челомей, був одним з головних учених-консультантів у галузі ракетних двигунів для ракет та літаючих апаратів, переважно військового призначення; творець гордості радянської військової техніки – ракет класу СС – Микола Будник; конструктор двоконтурних турбореактивних авіаційних двигунів Архип Люлька; конструктор багаторазових космічних систем – Гліб Лозино-Лозинський.

Першим українцем, який побував у космосі, став Павло Попович. 12–15 серпня 1962 року він здійснив на космічному кораблі “Восток-4” перший у світі груповий політ двох пілотованих кораблів, спільно з Андріаном Ніколаєвим, який пілотував космічний корабель “Восток-3. Правда, більшості українців краще знайоме прізвище першого космонавта-дослідника незалежної української держави Леоніда Каденюка, який у листопаді 1997 року увійшов до складу міжнародного екіпажу американського космічного корабля “Спейс Шаттл Колумбія” і перебував на орбіті 15 діб.

Космічна діяльність України є складовою частиною міжнародних зусиль з дослідження і використання космічного простору. Провідні підприємства галузі стали учасниками реалізації понад 50 міжнародних космічних проектів, найбільш значимими з яких є: “Морський старт”, “Дніпро”, “Наземний старт”, “Циклон-4”, “Вега”, “МКС”, “Радіоастрон”, “Спектр”, “Галілео”, “Антарес”. Україною укладені угоди про співробітництво із США, Бразилією, Китаєм, Індією, країнами Європейського Союзу. Загалом українські конструктори виготовили понад 400 штучних супутників Землі, а на промисловість України припадає близько 10 % усіх ракетних пусків у світі.

Україна стала відома своїми ракетами-носіями “Зеніт”, “Циклон”, “Дніпро”; космічними апаратами “Січ” і Автоматичною універсальною орбітальною станцією (АУОС); апаратурою стикування “Курс” для Міжнародної космічної станції; системою початкового орієнтування ракет, апаратурою систем управління для космічних комплексів “Союз”, “Прогрес”, “Протон”; унікальними об’єктами наземної інфраструктури: радіотелескопом

РТ-70 (знаходиться на території окупованої АР Крим), контрольнo-коректувальними станціями для глобальних навігаційних супутникових систем, мережею спостережень геофізичних явищ у земній кулі.

Сьогодні Україна – одна з небагатьох країн світу, де розробляється і створюється авіаційна і космічна техніка, а також готуються кваліфіковані спеціалісти для цієї галузі. Провідним навчальним закладом у системі державної освіти, що випускає спеціалістів даного профілю є Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського “Харківський авіаційний інститут” (ХАІ). Серед спеціалістів з вищою освітою, які працюють в авіаційно-космічній галузі України, 80 % – випускники цього закладу. Університет є співвиконавцем Міжнародної космічної станції, а також наукових проектів з фірмами США, Японії, Німеччини, Мексики, Нідерландів, Китаю.

Особливо затребуваними сьогодні є передові ідеї і технології. Саме з таким продуктом виступає на світовому ринку Державне підприємство “Антонов”, що носить ім’я свого засновника – видатного авіаконструктора Олега Костянтиновича Антонова. Авторству колективу підприємства належать понад 100 типів і модифікацій пасажирських, транспортних і спеціалізованих літаків, розтиражованих у кількості понад 22 тисячі екземплярів. Особливу гордість авіаконструкторів складають вантажні гіганти Ан-124 “Руслан” і Ан-225 “Мрія”, які виступають візитною карткою фірми. На їх рахунку 270 світових рекордів. Загалом літаки “Антонов” установили понад 500 рекордів. У березні 2006 року почалось використання літаків “Руслан” у рамках програми НАТО і ЕС SALIS (Strategic Airlift Interim Solution).

Літак Ан-225 “Мрія” мав стати першим ступенем системи повітряного старту космічного корабля, літаючим космодромом, зі “спини” якого космічний “човник” з паливним баком загальною вагою у 170 тонн повинен був стартувати на орбіту. Спочатку основною задачею Ан-225 було перевезення різних частин ракети-носія “Енергія” і космічного корабля “Буран”, що виготовлялися на підприємствах центральних областей СРСР, а заключна зборка повинна була здійснюватися на Байконурі. Проектна довжина деяких з них досягала 60 м, а діаметр – 8 метрів. Дальність транспортування складала 1500–2500 км. Крім того, залежно від завдання, що мало виконуватися на орбіті, “Буран” міг здійснювати посадки на різні аеродроми. Звідти його необхідно було знову доставляти на Байконур, до місця наступного старту.

На рахунку “Мрії” з “Бураном” – 14 польотів у зв’язці загальною тривалістю 28 годин 27 хвилин. Вони були виконані з аеродромів,

розташованих у різних кліматичних зонах СРСР: у Гостомелі, Борисполі, Актюбінську, Внуково, Єлізово, Раменському, Чкаловську, Хабаровську, на Байконурі. Однак з розпадом СРСР фінансування програми “Енергія-Буран” припинилося, і проєкт був зупинений. Ан-225 виконав ряд перевезень, що назавжди увійшли до історії світової авіації. У 2020 році відновлений великий вантажний літак Ан-225 “Мрія” в умовах пандемії доставляв медичні товари до країн ЄС та України.

Новими розробками держпідприємства стали літаки Ан-178 та Ан-132Д, які здійснили свій перший політ у 2015 та 2017 роках відповідно. Загалом за роки незалежності “Антонов” створив, сертифікував та випустив декілька типів літаків – Ан-140, Ан-38, Ан-148, Ан-158, Ан-70.

Серед провідних підприємств галузі – Конструкторське бюро “Південне” ім. М.К. Янгеля (КБ “Південне”) та Виробниче об’єднання “Південний машинобудівний завод імені О.М. Макарова” (“Південмаш”). Обидва знаходяться у місті Дніпро.

У діяльності КБ “Південне” знайшли відбиток такі яскраві події ХХ ст., як пуск 2 жовтня 1957 року першого у світі штучного супутника Землі і перший пілотований космічний політ Юрія Гагаріна 12 квітня 1961 року. “Південмаш” – велике вітчизняне підприємство з виробництва ракетно-космічної техніки та іншої наукоємної продукції. У його багатій історії відображено весь шлях світової космонавтики: від створення бойових ракетних комплексів стратегічного призначення до створених на базі бойових ракет космічних апаратів для мирного освоєння космічного простору. У КБ були розроблені, а на “Південмаші” зібрані ракетноносії “Зеніт”, “Циклон”, “Дніпро”, “Маяк”, які й досі експлуатуються і виводять на орбіту комерційні супутники американських, європейських та азійських країн.

У 1995 році КБ “Південне” і “Південмаш” (підпорядковані Державному космічному агентству України) разом з американською Компанією “Боїнг”, норвезькою “Кварнер” і російською ракетно-космічною корпорацією “Енергія” приступили до створення унікального міжнародного проєкту “Морський старт”. Проєкт уперше реалізовував ідею морської платформи для здійснення комерційних космічних пусків з екваторіальної зони. У тому ж році з космодрому Плесецьк українська ракета-носій “Циклон-3” здійснила пуск на орбіту першого супутника під юрисдикцією України “Січ-1”, призначеного для дистанційного зондування Землі.

У 1996 році були створені Інститут космічних досліджень і Національний центр управління і випробування космічних засобів у м. Євпаторія. У тому ж році на черговій сесії Верховної Ради України був

прийнятий Закон України “Про космічну діяльність”. У листопаді 2006 року уперше в Україні відбувся Міжнародний симпозіум ООН з космічного права. У січні 2007 року Верховна Рада України ратифікувала Угоду про співробітництво стосовно глобальної навігаційної супутникової системи GALILEO між Європейською Співдружністю, її країнами-членами і Україною.

3 жовтня 2020 року о 4:16 за київським часом з комерційного космодрому Wallops на півострові Делмарва (США, шт. Вірджинія) відбувся запуск ракети-носія Antares 230+, яка вивела на траєкторію польоту до Міжнародної космічної станції безпілотний вантажний корабель Cygnus S.S. Kalpana Chawla. Він названий на честь Калпана Чавла, жінки-астронавта індійського походження, яка в 2003 році загинула разом з усім екіпажем шаттла “Колумбія”. Ракета “Антарес” створена американською корпорацією Northrop Grumman за активної участі українських КБ “Південне” ім. М.К. Янгеля і ВО “Південмаш” ім. А.М. Макарова. У посольстві України в США уточнили, що для своєчасної підготовки ракети до запуску в Сполучені Штати прибула команда фахівців українських підприємств. 5 жовтня космічна “вантажівка” була успішно пристикована до МКС.

З останніх досягнень можна відзначити успішні випробування двигунів космічної ракети Alpha, частину обладнання для якого розробили українські спеціалісти. Приватна американська компанія Firefly Aerospace, власником якої є український бізнесмен Максим Поляков, була створена у 2014 році в Техасі (США), вона веде розробку сімейства ракетносіїв легкого класу нового покоління. Центральний офіс Firefly Aerospace розташований в Остіні (Техас), а у Дніпрі працюють науково-дослідницький центр і цех експериментального виробництва малих ракетних вузлів з наступним лабораторним тестуванням. Наразі ракета Firefly Alpha знаходиться на космодромі Ванденберг (Каліфорнія, США). Перший запуск легкої ракети-носія Alpha заплановано на 22 грудня 2020 року з бази ВПС США Ванденберг у Каліфорнії.

Тема 8. **Чорнобиль: трагедія, подвиг, біль і народна пам'ять** (до 35-х роковин трагедії на Чорнобильській АЕС)

26 квітня 2021 року виповнюється 35 років від дня найстрашнішої і найбільш руйнівної за своїми наслідками для людства техногенної катастрофи – аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС). Вона вважається найбільшою катастрофою за всю історію ядерної енергетики, як за кількістю загиблих і потерпілих від її наслідків людей, так і за економічним збитком. Радіоактивна хмара від аварії пройшла над більшою частиною Європи, східною частиною США. Приблизно 60% радіоактивних речовин осіло на території Білорусі. Близько 200 тисяч осіб були евакуйовані із зон забруднення. “Мирний атом” за лічені секунди кардинально змінив перебіг людського буття, здолав державні кордони, перетворив частину чудового українського Полісся на зону відчуження, що на довгі роки стала ізольованою від навколишнього світу. Чорнобиль – це передусім велика людська трагедія, епіцентр якої залишається на українській землі.

Приблизно о 1:23 за київським часом 26 квітня 1986 року на четвертому енергоблоці Чорнобильської АЕС стався вибух, який повністю зруйнував реактор. Будівля енергоблоку частково обвалилася, при цьому, як вважається, загинула 1 людина – Валерій Ходимчук. У різних приміщеннях і на даху почалася пожежа. Згодом залишки активної зони розплавилися. Суміш з розплавленого металу, піску, бетону і частинок палива розтікалася під реакторними приміщеннями. У результаті аварії стався викид радіоактивних речовин, у тому числі ізотопів урану, плутонію, йоду–131 (період напіврозпаду 8 днів), цезію–134 (період напіврозпаду 2 роки), цезію–137 (період напіврозпаду 30 років), стронцію–90 (період напіврозпаду 29 років). Ситуація погіршувалася через те, що в зруйнованому реакторі продовжувалися неконтрольовані ядерні й хімічні (від горіння запасів графіту) реакції з виділенням тепла, з виверженням з розлому протягом багатьох днів продуктів горіння радіоактивних елементів і зараження ними великих територій.

Першими прийняли на себе удар ядерної стихії всередині 4-го енергоблоку оператори його центрального залу. Їх помилка була лише в тому, що вони не знали усіх можливостей реактору РБМК. У них були документи, де описана конструкція реактора, правила його експлуатації, але нічого не сказано про особливості реактора цього типу, а також про те, на що необхідно звернути особливу увагу і чого треба застерігатись. Після вибуху персонал станції у повній темряві знеструмив усі розподільні щитки й перекрив заглушки – в іншому випадку пожежні, які гасили машинний зал, загинули б від ураження електричним струмом. У людей у ту ніч крім каски на голові, бахіл на ногах, захисної маски, звичайного спецодягу на тілі не було жодних

додаткових засобів захисту. Усі вони були спеціалістами і знали, що працюють за дуже високих рівнів радіоактивності, про що свідчила поява симптомів гострої променевої хвороби. І незважаючи на це, люди йшли й виконували свої обов'язки. Оцінюючи ситуацію й дії експлуатаційного персоналу після вибуху, можна зазначити, що безумовний героїзм і самовідданість проявили персонал машинного залу й пожежні на кривлі. Вони запобігли подальшому розвитку катастрофи як всередині, так і назовні машинного залу й врятували таким чином станцію.

Масштаби й ступені радіоактивного забруднення природного середовища у зоні впливу аварії на ЧАЕС. Під дією вітру радіоактивні викиди розподілились по територіям України, Білорусі й Росії. Перший струмінь і радіоактивна хмара розділились на дві частини у напрямках на захід і північ. Місто Прип'ять (населення 45 тис. осіб, відстань від станції 3 км) і Чорнобиль (населення 12 тис. осіб, відстань від станції 12 км) опинились між цими потоками і піддалися забрудненню в значно меншому ступені, ніж, наприклад, "рудий ліс", де рівні радіаційних полів на відстані 2 км від станції складали 100 Р/год. Рівні радіаційних полів у Прип'яті до евакуації не перевищували кількох мР/год. Такою ж була обстановка і в Чорнобилі, де середні рівні гамма-випромінювання (травень 1986 р.) складали від 10 до 20 мР/год. Неважко уявити, якими б були масштаби трагедії, якщо б первісна радіоактивна хмара пройшла через Прип'ять і Чорнобиль.

Через три доби, 29 квітня 1986 року, напрям вітру змінився на південний і радіоактивна хмара рушила на Київ. До того часу потужність викидів з реактора суттєво знизилась (приблизно у п'ять разів порівняно із 26 квітня). Це призвело до того, що у Києві рівні радіації були дещо меншими: у середньому 1,5 мР/год 30 квітня і 0,6 мР/год – 2 травня 1986 року (хоча місцями потужність дози була більшою, наприклад, на проспекті Науки – 2,2 мР/год). Потім рівень радіації у Києві почав знижуватись. Після 2 травня, коли потужність викидів з реактора знову зросла, напрям вітру змінився на південно-західний, а потім на північно-західний і північний. Такий напрям вітру у перші десять днів після аварії призвів до того, що у Прип'яті, Чорнобилі і Києві радіаційний удар виявився м'якшим порівняно з теоретично можливим. Нажаль, ряд населених пунктів, розташованих на північ і захід від ЧАЕС, потрапили у зону сильного радіаційного забруднення. Умовно забруднення територій України, Білорусі і Росії можна розбити на три сліди: північний, західний і південний. Основними дозоутворюючими елементами були цезій, стронцій і плутоній. Найбільшу роль з них відіграв цезій, а стронцій і плутоній знаходилися головним чином у 30-кілометровій зоні ЧАЕС.

Етапи ліквідації наслідків чорнобильської аварії. Першочерговим завданням з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС було припинення викидів радіоактивних

речовин із зруйнованого реактора у довкілля. Уже до 6 травня 1986 року викиди припинились. Проводились також заходи з попередження потрапляння радіоактивних речовин із зруйнованого реактора у ґрунт під будівлею 4-го енергоблоку. Роботи проводились з 3 травня і були виконані в строк. Важливим етапом ліквідації наслідків аварії стало спорудження укриття над зруйнованим реактором з метою забезпечення нормальної радіаційної обстановки на довколишній території і в повітряному просторі. Для попередження поширення радіоактивності через підземні і поверхневі води у районі ЧАЕС був створений комплекс захисних і гідротехнічних споруд.

Поряд із цим проводились дезактиваційні роботи на проммайданчику ЧАЕС і в 30-кілометровій зоні із зниження рівнів радіоактивного забруднення, що дозволило у жовтні-листопаді 1986 року почати експлуатацію 1-го і 2-го енергоблоків.

Участь у ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС (ЧАЕС) брали близько 595 тисяч осіб. Із них, за різними даними, понад 60 тисяч у подальшому померли, а близько 165 тисяч стали інвалідами. Ліквідація катастрофи дорого обійшлася СРСР і в фінансовому плані: тільки на першочергові заходи було витрачено, за різними оцінками, 18–26 млрд. руб. (у цінах 1986 р.). Витрати, пов'язані зі зменшенням результатів катастрофи (у всьому світі до 2006 р.), склали 37 млрд. долл.

Евакуація населення із зони аварії. У результаті Чорнобильської катастрофи вперше в Україні були здійснені евакуація і переселення людей із забруднених територій, повністю звільнялись від населення деякі маленькі міста, а також великі, середні і малі сільські поселення.

У перші дні після аварії у зв'язку з погіршенням радіаційної обстановки Урядовою комісією було прийнято рішення евакуювати населення із 10-кілометрової зони навколо ЧАЕС (у період з 18.00 2 травня до 19.00 3 травня 1986 року). Із цієї зони було вивезено 10 тисяч осіб (села Семиходи, Копачі, Шепеличі). 4 травня почалась поетапна евакуація населення 30-кілометрової зони, куди входили населені пункти України і Білорусі. У Чорнобилі, враховуючи наявність тут великої кількості будинків приватної забудови, евакуація проводилась із збірних пунктів. Усе населення було вивезене і розселене на нових місцях протягом кількох днів.

4–5 травня були евакуйовані 50 населених пунктів Гомельської області. У цілому до кінця 1986 року із 188 населених пунктів (включаючи Прип'ять) було вивезено близько 116 тисяч осіб.

Після евакуації Прип'яті, для проживання персоналу ЧАЕС і членів їх сімей почали будувати нове місто – Славутич. У березні 1988 року у Славутичі з'явилися перші новосели, а до кінця року в місті нараховувалось близько 26 тисяч осіб, серед яких понад 9 тисяч – діти до чотирнадцяти років.

Діяльність Збройних Сил СРСР з ліквідації масштабів катастрофи.
Враховуючі великі масштаби аварійно-відновлювальних робіт, постановою Ради Міністрів СРСР №634-188 від 29 травня 1986 року була “призвана із запасу на спеціальні навчальні збори строком до шести місяців необхідна кількість військовозобов’язаних, а також залучені з народного господарства у встановленому порядку транспортні засоби й інша техніка на період виконання робіт”. Слід зазначити, що призов військовозобов’язаних здійснювався поверх встановлених лімітів. Всього в ліквідації наслідків аварії на різних роботах були задіяні понад 210 військових частин і підрозділів загальною чисельністю близько 340 тисяч військовослужбовців, із них 24 тисячі – кадрові військові. У роботах на самій ЧАЕС і навколо неї брав участь особовий склад багатьох родів військ. Це – хімічні, авіаційні, інженерні, прикордонні, медичні частини МО СРСР, Цивільної оборони та МВС СРСР.

Першою військовою частиною, що прибула в район АЕС вранці 26 квітня, був полк Цивільної оборони Київського військового округу (КВО): кілька десятків солдат і офіцерів на колісних машинах, з приладами радіаційної розвідки та армійським комплектом дезактивації техніки. За їх даними рівень забрудненості був від 2 рентген до 1446 та 2080 біля зруйнованого реактора. Вдень 26 квітня в район АЕС прибув мобільний загін хімічних військ з ліквідації наслідків аварії та окрема рота радіаційної та хімічної розвідки КВО, які вже 27 квітня показали результати своєї праці, їх карта забруднення стала підставою для прийняття рішень, зокрема з евакуації населення.

Керівництво роботами військових здійснювали начальник хімічних військ Міноборони СРСР, генерал-полковник В. Пікалов, заступник командуючого ВПС Київського військового округу, генерал-майор М. Антошкін, начальник інженерних військ, маршал інженерних військ С. Аганов.

Завдячуючи зусиллям хіміків та авіаторів була оперативно організована найважливіша робота в умовах вибуху ядерного реактора ЧАЕС – радіаційна розвідка місцевості. Початок всіх операцій повітряної розвідки був добре відпрацьованим елементом у діях Служби спеціального контролю МО СРСР, яку було залучено до ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС у другій половині дня 27 квітня. Враховуючи, що викид радіоактивних речовин продовжувався, а ситуація змінювалась постійно, ця робота провадилась наземним (на бронетранспортерах) та повітряним (на вертольотах) способом, всіма наявними силами та засобами. Залучення літаків-лабораторій Служби спеціального контролю МО та Семіпалатинського полігону на другий день після аварії для здійснення радіаційного моніторингу дозволило протягом півроку одержувати інформацію про вміст і склад газоаерозольних викидів в атмосферу, напрямки їх поширення, а в подальшому – про забруднені радіоактивними опадами території, що було необхідно для оцінки масштабів та наслідків катастрофи.

Визначну роль у ліквідації наслідків чорнобильської катастрофи відіграла авіація. Уже надвечір 26 квітня генерал-майор М. Антошкін з групою офіцерів прибув до Прип'яті. 27 квітня у районі катастрофи під його командуванням було зосереджено близько 80 вертольотів Мі-26, Мі-6, Мі-8, Мі-24. У більшості екіпажі вертольотів мали досвід бойових дій в Афганістані.

Крім цього, були задіяні вертольоти авіації Міністерства внутрішніх справ, Ракетних військ стратегічного призначення і Космічних військ, літаки військово-транспортної авіації і транспортної авіації. На екіпажі були покладені завдання з “тампонування” реактора, будівельно-монтажні роботи, перевезення особового складу (у тому числі призваних із запасу) і вантажів на невеликі відстані, радіаційна розвідка (повітряна і наземна), забирання проб повітря, фоторозвідка, корегування з повітря дій будівельників і скидання речовин-поглиначів у зруйнований реактор, здійснення контролю на автомобільних дорогах та ін.

На початковому етапі ліквідації наслідків катастрофи основні зусилля були спрямовані на те, щоб зменшити викид радіоактивних продуктів в атмосферу і, відповідно, мінімізувати шкоду для людей і навколишнього середовища. Тому було прийнято рішення засипати реактор 4-го енергоблоку сумішами, які б відігравали роль поглинача (для цього застосовувались пісок, доломітові глини, борна кислота, свинець). Роботу треба було провести за умови, що на висоті 100 метрів рівень радіації становив біля 500 Р/год, а для скидання речовин необхідно було зависати над аварійним реактором на кілька хвилин.

За мужність і героїзм, виявлені під час ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, багато солдатів і сержантів, прапорщиків, офіцерів та генералів були нагороджені Урядовими нагородами. Генерал-полковник В. Пікалов та генерал-майор М. Антошкін були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Події на Чорнобильській АЕС – приклад екстремальної ситуації, до якої були залучені велика кількість людей, що опинились у життєво небезпечних умовах. Довготривалість стресу, хронічний вплив малих доз зовнішнього і внутрішнього опромінення, відсутність наукових знань щодо реального впливу комплексу факторів: радіаційного, хімічного, психогенного тощо – на здоров'я, нестача інформації і надійних засобів захисту – все це визначило перенапруження сил і призвело до погіршення стану здоров'я як учасників ліквідації наслідків аварії, так і значної частини населення України.

Проектування і будівництво об'єкту “Укриття”. Основні роботи, які були виконані з метою ліквідації аварії та мінімізації надходження радіонуклідів у навколишнє середовище, полягали в спорудженні захисної оболонки над зруйнованим реактором Чорнобильської АЕС. Зрозуміло, що роботи з ліквідації наслідків аварії виконувались і на інших об'єктах створеної Чорнобильської зони відчуження, але роботи по спорудженню захисної

оболонки над зруйнованим реактором були надзвичайно небезпечними та ризикованими. Захисну оболонку, яка отримала назву Саркофаг (об'єкт "Укриття"), було створено за надзвичайно короткий проміжок часу – шість місяців. Зважаючи на методи, які були застосовані для спорудження Саркофагу, радіаційні умови довкілля та функції, що виконував цей об'єкт – можна з упевненістю стверджувати, що аналогів цьому об'єкту в світі не було.

Для проведення робіт була сформована спеціальна організація, яка вела роботи цілодобово вахтовим методом. Чисельність бригад сягала 10 тисяч осіб. За добу закладалось 6 тисяч тонн бетону, машини з бетоном під'їжджали з інтервалом у дві хвилини. Було укладено 360 тисяч тонн бетону, змонтовано 5 тисяч тонн металоконструкцій. На встановлену металічну конструкцію в подальшому укладались труби діаметром 1400 мм і довжиною 30 м, а зверху – легке перекриття. Саркофаг зверху перекривали 1,5-метрові труби, які, у свою чергу, покривались металічними листами довжиною близько 100 м і товщиною від 5 до 30 см. Будівництво цієї унікальної споруди було закінчено у листопаді 1986 року. В "Укритті" було зосереджено понад 180 тонн вигорілого ядерного палива – понад 20 млн. кюрі радіоактивних речовин.

Із завершенням робіт по зведенню об'єкта "Укриття", надходження радіонуклідів у навколишнє середовище суттєво зменшилось. Створення захисної оболонки забезпечило захист територій, що межують з ЧАЕС від надходження радіоактивних речовин із зруйнованого реактору. Однак термін експлуатації саркофагу визначався найближчими 20–40 роками, тому у 2000-х роках було запроєктовано нове укриття. Новий безпечний конфайнмент (НБК) над зруйнованим енергоблоком №4 Чорнобильської АЕС почали споруджувати у 2012 році, а здали в експлуатацію 2019 року. НБК має проектний термін експлуатації 100 років. Його будівництво обійшлося в 1,5 млрд євро.

З метою гідного відзначення мужності, самовідданості і високого професіоналізму учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Указом Президента України від 10 листопада 2006 року №945/2006 в Україні встановлено *День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС*, який відзначається щорічно 14 грудня, у день закінчення будівництва саркофага над зруйнованим четвертим енергоблоком Чорнобильської АЕС. У цей день ми вшановуємо всіх учасників ліквідації наслідків страшної аварії і схиляємо голову перед пам'яттю тих, хто віддав життя, рятуючи землю від техногенної катастрофи.

З метою привернення уваги суспільства до вирішення проблем громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, Генеральною Асамблеєю ООН 26 квітня проголошено *Міжнародним днем пам'яті жертв радіаційних аварій і катастроф*.

Тема 9. Українці у Другій світовій війні. Історичний вимір (до Дня пам'яті та примирення)

8 травня в Україні відзначають *День пам'яті та примирення* (пам'яті жертв Другої світової війни та примирення між країнами-учасниками Другої світової війни), в річницю капітуляції нацистської Німеччини (цю подію прийнято розглядати як символ перемоги над нацизмом). Відповідно до Указу Президента України, підписаного 2015 року, метою відзначення є “гідне вшанування подвигу українського народу, його визначного внеску в перемогу Антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та висловлення поваги всім борцям проти нацизму”.

Друга світова війна 1939–1945 років стала однією з найтрагічніших подій в історії людства. У вир збройного протистояння було втягнуто 61 державу, понад 80% населення земної кулі. Кровопротитні битви охопили 40 країн Європи, Азії та Африки, басейни Тихого та Атлантичного океанів. Ця війна завдала найважчих страждань сотням мільйонів людей, незліченних людських жертв і небачених руйнувань матеріальних і культурних цінностей, створених людською працею протягом багатьох століть. До армій воюючих сторін було мобілізовано понад 110 мільйонів осіб. За роки Другої світової війни загинуло майже 60 мільйонів осіб, половина втрат припала на цивільне населення.

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року із вторгнення військ нацистської Німеччини до Польщі, а завершилася 2 вересня 1945 року беззастережною капітуляцією Японії. Під час війни були здійснені найбільші в історії злочини проти людства (зокрема Голокост), а також вперше використана атомна зброя.

Шлях до початку війни був відкритий Пактом Молотова–Ріббентропа (Угода про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом) 23 серпня 1939 року. Згідно із таємним протоколом до нього, нацисти та комуністи ділили Східну Європу на зони інтересів. Внаслідок цих домовленостей Третій Райх отримав змогу безперешкодного вторгнення в Польщу. СРСР розширився за рахунок Західної Білорусі та Західної України, Бессарабії з Буковиною, трьох країн Балтії, а також частини Фінляндії.

Український вимір Другої світової війни не обмежувався боротьбою Вермахту та Радянської армії на українській території. Насправді ж тоді в Україні велося кілька воєн:

1) німецько-польська 1939–1945 рр. (у 1939-му регулярна, а потім – підпільна);

2) радянсько-польська 1939 р. (неоголошена, відома як “Визвольний похід в Західну Україну”);

3) радянсько-румунська 1940–1945 рр. (спочатку неоголошена – радянське вторгнення в Бессарабію та Буковину у 1940 р., потім регулярна та підпільна – частина німецько-радянської війни);

- 4) німецько-радянська 1941–1945 рр. (регулярна та підпільна, також відома як “Велика Вітчизняна війна”);
- 5) німецько-українська 1941–1944 рр. (підпільна);
- 6) радянсько-угорська 1941–1945 рр. (регулярна та підпільна, частина німецько-радянської);
- 7) польсько-українська 1942–1947 рр. (підпільна);
- 8) радянсько-українська 1939–1954 рр. (підпільна).

Усі ці конфлікти мають безпосередній стосунок до Другої світової війни, оскільки були спровоковані нею, стали її відгалуженням і продовженням. Також до українського виміру війни входить участь українців у бойових діях поза Україною (наприклад, у радянсько-фінській “Зимовій війні” 1939–1940 рр.) та у складі іноземних армій. Безпосередньо перед початком Другої світової внаслідок проголошення незалежності Карпатської України вибухнула угорсько-українська війна 1939 року (регулярна та підпільна).

Для України Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року з німецьким вторгненням у Польщу. 110–120 тисяч українців у лавах Війська Польського розпочали світову боротьбу проти нацизму, 8 тисяч із них загинули протягом першого місяця війни. Також 1 вересня Люфтваффе (повітряні сили Німеччини) бомбардувало Львів та інші західноукраїнські міста, що перебували у складі Польщі. Між 12 та 22 вересня Львів пережив подвійну облогу – нацистськими військами із заходу, радянськими – зі сходу.

СРСР вступив у Другу світову війну 17 вересня 1939 року на боці нацистської Німеччини. У цей день радянські війська вступили в Польщу на допомогу німецьким та окупували Західну Україну та Західну Білорусь. Протягом двох років Москва була союзницею Берліна.

Нацистсько-комуністичний союз був зруйнований 22 червня 1941 року німецьким вторгненням у СРСР. Протягом року з початку німецько-радянської війни Україна була окупована військами Третього Рейху. Вигнання нацистів розпочалося восени 1943-го і завершилося наприкінці 1944 року. Український напрям був головним на Східному фронті: тут діяло від 50 до 75% всіх дивізій Вермахту і половина всіх радянських сил.

Нацистський окупаційний режим в Україні був одним із найжорстокіших у світі. Безпосередньо своїми руками або із залученням “добровільних помічників” із числа місцевого населення нацисти знищили 1,5 млн. українських євреїв і 20 тис. ромів. Загалом у зоні окупації загинули 3,9 млн. мирних жителів. 250 населених пунктів (97 на Волині, 32 у Житомирській області, 21 у Чернігівській області, 17 у Київській області та ін.) окупанти спалили, знищивши усіх мешканців.

на території України (не враховуючи Криму) було створено понад 255 концентраційних таборів і таборів примусової праці. Тільки у Києві діяло 5 таборів для військовополонених та Сирецький концентраційний табір. Ось

лише кілька офіційних цифр про винищення людей у таборах на території України: у Рівному – 102 тис. осіб; у Львові – понад 200 тис. у Янівському таборі і 14 тис. у таборі військовополонених; у Києві – понад 100 тис. у Бабиному Яру і 340 тис. у Дарниці; 150 тис. у Гросс-Лазарет Славута (район Кам'янець-Подільського). Жінок і дітей знищували нарівні з чоловіками (8 тис. дітей лише за два місяці у Янівському таборі).

З 2,8 млн. молодих людей, вивезених із Радянського Союзу до Німеччини на примусові роботи, 2,4 млн. були вихідцями з України, близько 1 млн. з них загинули.

Після вигнання нацистів і їх союзників з території України, Червона армія, у складі якої перебували й українці, здійснила низку наступальних операцій вже на території Європи. Серед них: Белградська (1944 р.), Будапештська (1944–1945 рр.), Вісло-Одерська (1945 р.), Віденська (1945 р.), Берлінська (1945 р.), Празька (1945 р.).

Після перемоги над нацистською Німеччиною 8 травня 1945 року СРСР приєднався до війни проти Японії. Беззастережна капітуляція Японії 2 вересня 1945 року означала завершення Другої світової війни, але окремі військові конфлікти, породжені нею, точилися ще декілька років. Організований спротив радянській владі на Західній Україні тривав до 1954 року, а окремі сутички – до 1960-х.

Україна зробила значний внесок у перемогу над нацизмом та союзниками Німеччини. На боці Об'єднаних Націй воювали українці у складі армій Великої Британії та Канади (45 тисяч осіб), Польщі (120 тисяч), СРСР (більше 7 мільйонів), США (80 тисяч) і Франції (6 тисяч), а також визвольного руху в самій Україні (100 тисяч в УПА) – разом понад 7 мільйонів осіб. Понад 2,5 мільйони українців були нагороджені радянськими та західними медалями та орденами, понад 2 тисячі стали Героями Радянського Союзу, з них 32 – двічі, а найкращий ас союзної авіації Іван Кожедуб – тричі.

Для України Друга світова війна стала національною трагедією, під час якої українці, позбавлені власної державності, змушені були воювати за чужі інтереси і вбивати інших українців. За Україну воювали дві тоталітарні системи, що однаково не рахувалися з ціною людського життя. Кожна сторона протистояння на українських землях намагалася продемонструвати свою прихильність до українства, але єдиним справді українським суб'єктом у роки війни був визвольний рух – передовсім, Українська повстанська армія.

З різних причин на німецькому боці воювало до 250 тисяч українців та до 50 тисяч було мобілізовано до армій союзників Третього Рейху.

Внаслідок Другої світової війни Україна зазнала надзвичайних втрат. Найтяжчими стали демографічні. Україна посідає перше місце за абсолютною кількістю загиблих у роки Другої світової війни і друге (після Польщі) за

відсотковим співвідношенням між чисельністю загиблих і тими, хто вижив. Війна й окупація призвели до різкого, катастрофічного зменшення кількості населення, значних деформацій у його національному, статевому, віковому та професійному складі. Демографічні зміни такого характеру відбулися внаслідок взаємодії багатьох чинників: мобілізації значної частини чоловічого населення та їх масової загибелі; депортацій 1939–1941 та 1943–1945 років; загибелі мирного населення на теренах воєнних дій воюючих сторін; евакуації у тиліві регіони СРСР на початку війни; масового знищення нацистами та їх союзниками значної кількості військовополонених і цивільного населення; депортацій працездатного населення на примусові роботи до Німеччини; жорстокого протистояння сил руху опору в німецькому тилу; високої смертності під час окупації від голоду та хвороб; значного зменшення народжуваності тощо.

Сукупні демографічні втрати українців і громадян України інших національностей упродовж 1939–1945 років наразі оцінюються у 10 мільйонів осіб (з них близько 5 млн. загинуло на фронтах). За підрахунками вчених, Центральна, Південна та Східна Україна втратила 30% населення, Галичина – 22%, Волинь і Полісся – 12%. Для поповнення демографічних втрат воєнного періоду республіці знадобилося близько 25 років. Разом із тим, Друга світова війна повністю змінила етнічне обличчя українського суспільства. З України практично зникли такі національні меншини як німці, кримські татари, українські євреї. Натомість, кількість росіян із довоєнних 4 мільйонів за перше повоєнне десятиліття зросла до 7 мільйонів осіб.

Унаслідок війни змінився також етнічний баланс населення українських міст. У містах Сходу та Півдня України посилювався й укріплювався російський елемент, натомість, у містах і містечках Центральної України українці стали домінуючим етносом після винищення нацистами євреїв, а на Західній Україні українці замінили в містах репатрійованих поляків, румунів, чехів, угорців і знищених євреїв.

Суперечливими є статистичні дані щодо матеріальних збитків України внаслідок Другої світової війни. Зокрема, за твердженнями науковців, було зруйновано майже 700 українських міст і 28 тисяч сіл, спалено близько 320 тисяч господарств. Було зруйновано 10,5 тисяч заводів і фабрик, затоплені усі шахти Донбасу. Україна в результаті Другої світової війни зазнала матеріальних втрат у розмірі понад 45% від збитку усього СРСР. З метою створення могутнього військово-промислового потенціалу на сході СРСР під гаслом “Все для фронту! Все для перемоги!” більшовиками з України було вивезено 550 промислових підприємств, майно і худобу тисяч колгоспів, радгоспів, МТС, десятки наукових і навчальних закладів, осередків культури, історичні цінності, виїхало майже 3,5 мільйони жителів республіки –

кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції, які віддали свої трудові й інтелектуальні зусилля в розвиток воєнного й економічного потенціалу СРСР.

У звіті Надзвичайної державної комісії про збитки, завдані економіці та громадянам на території Української РСР у результаті війни, у 1946 році була офіційно оприлюднена цифра у 285 мільярдів карбованців. Ця сума у 5 разів перевищила усі витрати по Україні на будівництво заводів і фабрик, залізниць, мостів та інших об'єктів народного господарства за 15 довоєнних років. Згодом, у зведених даних щодо матеріальних втрат, яких зазнала Українська РСР, станом на 1 квітня 1945 року було зазначено цифру у понад 353,4 мільярди карбованців. Збитки, завдані Криму, Волинській, Дрогобицькій та Станіславській областям, державним підприємствам, громадським організаціям союзного значення не було враховано. Сучасними дослідниками (Інститут історії НАН України) збитки України, отримані у результаті війни, оцінюються у понад 450 мільярдів карбованців у діючих на той час цінах. Слід також говорити не тільки про прямі збитки від ведення бойових дій, а й, наприклад, про кількість евакуйованих до Німеччини підприємств напередодні відходу німецьких військ.

У результаті Другої світової війни істотно змінилася геополітична ситуація, зокрема у Центральній та Східній Європі. Це безпосередньо торкнулося й України. До України відійшли західноукраїнські землі, що в міжвоєнний період перебували у складі Польщі. Відбулося приєднання Закарпатської України до УРСР. Україна стала членом – засновником ООН. Таким чином, волелюбні народи світу визнали великі заслуги Українського народу у боротьбі за свою, а також народів Європи й світу свободу і незалежність. Україна, також уперше, була включена в систему світової співдружності, набула статусу суб'єкта міжнародного права.

Титанічна боротьба Українського народу за своє національне виживання засвідчила велику силу характеру і невмирущу волю його до життя. Відзначаючи вагомий внесок України й українців у перемогу в Другій світовій війні, слід завжди пам'ятати про всіх загиблих у тому жахливому Апокаліпсисі. Світла пам'ять про тих, хто поліг на фронтах, загинув від нацистських тортур, повинна стати духовною підмогою для Українського народу на шляху утвердження держави, суспільної консолідації, примирення живих і мертвих незалежно від національності, політичних і релігійних поглядів та переконань.

Тема 10. Держави-сусіди України та їх політика стосовно нашої країни

Україна – держава, розташована у Східній і Центральній Європі. Це найбільша країна Європи із площею 603,7 тис. км² і населенням 41 млн. 723 тис. 990 осіб станом на 1 вересня 2020 року (без урахування окупованого Криму).

Україна безпосередньо межує з сімома країнами світу: на північному заході і заході – з Республікою Польща; на заході – зі Словацькою та Угорською Республіками; на південному заході – з Румунією і Республікою Молдова; на сході і північному сході – з Російською Федерацією; на півночі – з Республікою Білорусь. Загальна протяжність кордонів України становить 6 993,63 км, з яких: сухопутна ділянка – 5 638,63 км; морська ділянка – 1 355 км; по Чорному морю – 1 056,5 км; по Азовському морю – 249,5 км; по Керченській протоці – 49 км.

Республіка Білорусь – держава у Східній Європі, що межує на півдні з Україною, на заході – із Польщею, на півночі – з Литвою і Латвією, на півночі та сході – з Росією. Загальна площа території – 207 600 км². Населення республіки становить близько 9,5 млн. осіб. Столиця та найбільше місто – Мінськ.

Дипломатичні відносини між Республікою Білорусь і Україною встановлено 27 грудня 1991 року. Посольство Республіки Білорусь в Україні функціонує з жовтня 1993 року. Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Білоруссю було укладено у серпні 1995 року. Великим договором закріплено розбудову відносин на взаємній повазі, довірі та згоді, керуючись при цьому принципами поваги державного суверенітету, рівноправності і невтручання у внутрішні справи одна одної, а також іншими загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. У травні 1997 року було укладено Договір між Україною та Республікою Білорусь про державний кордон, який є безстроковим. Україна і Білорусь визнали непорушність існуючих між ними державних кордонів і підтвердили, що не мають ніяких територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій і в майбутньому.

На сьогоднішній день міждержавні відносини з Республікою Білорусь, як заявив міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба, поставлені на паузу. За словами міністра, зупинка контактів із Мінськом – це відповідь на дії влади щодо мирних протестувальників. “Ми стежимо за розвитком ситуації і лише тоді, коли ми переконаємося в тому, що ці контакти не нестимуть ні репутаційних, ні політичних, ні моральних втрат для України, ці контакти будуть відновлені”, – заявив він. Україна приєдналась до заяви ЄС про невизнання результатів виборів президента у Білорусі.

Ще одним чинником, що вплинув на стрімке погіршення відносин між країнами став факт передачі Білоруссю Росії тридцяти двох найманців приватної військової компанії “Вагнер”, які підозрюються в участі у війні на Донбасі проти України та екстрадиція яких офіційно вимагалася Україною. Вперше в історії Україна вдалася до виклику для консультацій посла України в Білорусі. Цьому передували безпідставні звинувачення України О. Лукашенком у втручанні у внутрішні справи республіки.

Румунія – держава на перехресті Східної, Центральної та Південно-Східної Європи, розташована на півночі Балканського півострова. Межує на півночі з Україною, на північному сході – із Молдовою, на південному заході – із Сербією, на північному заході – з Угорщиною, на півдні – з Болгарією, а також омивається Чорним морем на сході. Із загальною площею 238 397 км², Румунія – 12-та за величиною країна в Європі та 7-ма за чисельністю населення країна-член Європейського Союзу, яка має близько 19,5 млн. жителів. Столиця і найбільше місто – Бухарест.

Упродовж тривалого часу в публічному вимірі Румунії Україна позиціонувалася як недружня держава. Український інформаційний простір і політичні оцінки відповідали взаємністю – високий рівень підозрілості, недовіри і навіть ворожості до сусідньої держави. Після 1991 року відносини між двома країнами переживали часи підйому, але частіше – численних конфліктів. Найважливіший документ, який лежить в основі двосторонніх відносин, було підписано у 1997 році – Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. Румунські експерти згадують, що Бухарест у такий спосіб хотів продемонструвати відсутність територіальних претензій до сусідньої країни – це було вкрай важливо, зважаючи на прагнення Румунії здобути статус кандидата на членство в НАТО. Для української влади так само було важливо вирішити питання, пов’язані з кордоном, враховуючи, що на той час ще не було ратифіковано так званого “Великого договору” з Росією, який передбачав “непорушність існуючих між країнами кордонів”.

Найгостріші дискусії, які не дозволяли країнам рухатися вперед, точилися навколо захисту прав румунської меншини в Україні та української в Румунії, делімітації континентального шельфу в Чорному морі, створення глибоководного суднового ходу річки Дунай – Чорне море на українській ділянці дельти. Усі ці питання виникали на тлі взаємної підозри щодо нещирості сторін. Українська влада підозрювала Бухарест у намірах втілити проект “Велика Румунія”; румунські можновладці не довіряли багатовекторній політиці Києва, яка час від часу робила більший крен у бік Росії, відтак стаючи додатковим джерелом занепокоєнь. 2014 рік став поворотним моментом у відносинах між двома країнами. Румунія першою із країн ЄС ратифікувала Угоду про асоціацію з Україною. Так само у 2014 році

було підписано угоду про малий прикордонний рух, який надав можливість для майже півмільйона українців, котрі проживають у 30-кілометровій зоні на кордоні з Румунією, їздити до сусідньої країни без віз. Підтримка Євромайдану і засудження Румунією російської агресії, вчиненої проти України, значною мірою визначили нову двосторонню динаміку. Важливу роль також зіграло обрання президентом Румунії Клауса Йоханніса, який, на відміну від свого попередника Траяна Басеску, не є настільки обтяжений у своєму підході та в своїй риториці до України історичною спадщиною.

Ознаменуванням відновлення широкого діалогу між Україною та Румунією після кількох років спаду дипломатичної активності стала поїздка на початку вересня 2020 року Міністра закордонних справ України до Румунії. Під час переговорів з главою румунської дипломатії сторони обговорили увесь спектр питань порядку денного українсько-румунських двосторонніх відносин. Глава МЗС України також поінформував румунську сторону про створення “Кримської платформи” задля консолідації міжнародних зусиль з деокупації Криму. Він запросив Румунію приєднатися до її створення. На сьогодні можемо констатувати, що з усіх сусідів України з Румунією спостерігається чи не найбільш позитивна динаміка.

Відповідно до Стратегії національної оборони на 2020–2024 роки, Румунія вперше визнала Росію ворожою державою. У документі підкреслюється агресивність РФ, її “гібридні дії з милітаризації Чорноморського регіону”, які порушують міжнародне право, – через що можуть виникнути збройні конфлікти. Безпеку в регіоні також може порушити зміцнення зв’язків між Росією і Молдовою, які підривають відносини із західними країнами і НАТО. У Стратегії також згадується збройний конфлікт на Сході України, де російська сторона дестабілізує ситуацію.

Республіка Польща – держава у Центральній Європі з площею 312 575 км² і кількістю населення у 37,97 млн. осіб. Республіка розділяє державний кордон із сімома країнами Європи: на північному сході вона межує з Росією та Литвою, на сході – з Білоруссю та Україною, на півдні – з Чехією та Словаччиною, а на заході – з Німеччиною. На півночі країна омивається водами Балтійського моря. Столиця і найбільше місто – Варшава.

Політика Польщі стосовно України мала різні напрямки, у тому числі крім позитивних були й негативні етапи українсько-польських відносин. На сучасному етапі склались якісно нові польсько-українські взаємини. Незважаючи на складну історичну спадщину, вони вступають у фазу конструктивного, прагматичного взаємовигідного розвитку. Останні роки Польща всіляко підтримує Україну на шляху її європейської інтеграції, відносини розвиваються під впливом міркувань безпеки та обопільного прагнення до більш тісної співпраці, або навіть альянсу, але й їм не вдалося уникнути ряду непорозумінь та конфліктів. Сусідство залишається вразливим

не стільки через маніпуляції великих держав, скільки через зміни регіонального середовища та внутрішні політичні процеси.

Польща першою визнала незалежність України в 1991 році. Обидві держави сприймають одна одну як стратегічного партнера, що зберігається протягом майже тридцяти років. Стан двосторонніх відносин між країнами продовжує бути одним із визначальних факторів регіональної стабільності.

Основним проблемним питанням у двосторонніх відносинах у середньостроковій перспективі, скоріше за все, залишається питання історії. Поступово історичні дебати знову перетекли із академічної сфери до політичної і залишаються там певний час. Апелювання до історії не пов'язані із конкретними політичними партіями чи лідерами. Це довгостроковий виклик, який є частиною широкого та глибокого процесу, в якому країни є обопільно залученими й взаємозалежними. Збільшення популярності правих партій та підвищена увага до історії з боку політичних еліт стануть ключовими елементами політичної картини в країнах регіону збільшуючи шанси на продовження польсько-українських суперечок щодо історичних питань.

У Польщі й Україні достатньо спільного потенціалу задля того, щоб впливати на регіональні політичні процеси й формувати новий порядок денний у сфері безпеки. Дієве стримування російської загрози, більше уваги з боку ЄС та НАТО до Східної Європи, потужніші інфраструктурні можливості й менше недовіри або історичних спекуляцій – це разом може зробити регіон більш безпечним.

Останніми роками плідно розвивається військова співпраця між Україною і Польщею: це й Українсько-польський миротворчий батальйон (УкрПолБат) у Косові, і наша бригада, що входила до складу польської багатонаціональної дивізії в Іраку, і медичний контингент українських фахівців у складі польського шпиталю в Афганістані, й Українсько-польсько-литовська військова бригада (УкрПолЛитБриг), яка є взірцем міжнародної військової співпраці і братерства.

Словацька Республіка – держава на сході Центральної Європи із площею 49 035 км² та населенням близько 5,46 млн. осіб. Межує на північному заході з Чехією, на півночі – з Польщею, на сході – з Україною, на півдні – з Угорщиною та на заході – з Австрією. Самостійною державою Словацька республіка стала 1 січня 1993 року. 29 березня 2004 року Словаччина увійшла до складу НАТО, а 1 травня – до складу ЄС. Столиця – місто Братислава.

Основоположною лінією зовнішньої політики Уряду Словацької Республіки в її регіональному вимірі є політика добросусідських відносин на основі партнерства з Україною та іншими державами з метою сприяння економічному та соціальному розвитку, територіальній згуртованості та солідарності. Виходячи із зовнішньополітичної частини Програми Уряду Словаччини на період 2012–2016 рр., словацька влада готова до співпраці з

Україною у двох напрямках – двосторонньому (у рамках чого словацька сторона розвиватиме весь комплекс відносин з нашою державою як зі своїм сусідом на Сході) та багатосторонньому (словацька сторона підтримуватиме європейську інтеграцію України у разі виконання нею відповідних критеріїв та умов членства в ЄС).

Загалом логіка сучасної політики Словаччини щодо співробітництва з Україною спрямована на підтримку поступового входження України до європейського простору. У цьому контексті ключове місце у відносинах між нашими державами завжди посідало торговельно-економічне співробітництво. Важливою складовою відносин є міжрегіональне співробітництво між Україною та Словаччиною, яке є водночас одним з основних векторів співпраці обох країн, що розвивається досить високими темпами. Таким чином, можна констатувати, що наразі розвиток українсько-словацьких відносин продовжується в умовах напрацьованої стабільності та взаємодії.

Угорщина – держава у Центральній Європі, займає територію у 93 030 км². Кількість населення складає близько 10 млн. осіб. Країна межує на півночі зі Словаччиною, на північному сході – з Україною (спільний кордон 105 км), на південному сході – з Румунією, на півдні – із Сербією та Хорватією, на південному заході – зі Словенією, на заході – з Австрією. Столиця та найбільше місто – Будапешт.

Історія взаємовідносин України та Угорщини впродовж 1991–2020 років характеризується формуванням спільного бачення історії, зміцненням взаємин української та угорської сторін. В українсько-угорських стосунках були періоди активної взаємодії, були часи значного скорочення політичного діалогу. Але незмінним залишався інтерес обох країн один до одного, бажання будувати стосунки на взаємовигідній, добросусідській основі.

Українсько-угорські відносини на сучасному етапі продовжують збагачуватися новими напрямками, видами і формами співробітництва. Водночас проблеми і невирішені питання, які є в цих відносинах, за певних обставин можуть негативно вплинути на їхній подальший розвиток. Серед них: проблема угорської меншини, що проживає в Україні, зокрема в контексті забезпечення їхніх освітніх потреб; питання прикордонного співробітництва.

Угорщина пред'являє претензії до України через два закони, що були прийняті у 2017 (Закон України “Про освіту”) і 2019 (Закон України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”) роках. У Будапешті вважають, що обидва документи порушують право на використання мови національними меншинами. Ще кілька років тому міністр закордонних справ Угорщини Петер Сиятро заявив, що уряд Угорщини вирішив блокувати всі подальші рішення Європейського союзу, спрямовані на зближення ЄС з Україною.

Наприкінці жовтня 2019 року Угорщина наклала вето на спільну заяву послів НАТО стосовно України і у листопаді голова комітету парламенту Угорщини з питань національної єдності Янош Бенцик заявив, що Угорщина і надалі послідовно блокуватиме зближення України із Північноатлантичним альянсом та ЄС.

Найважливішими завданнями у реалізації інтересів України у відносинах з Угорщиною є подальше підтримання високої динаміки українсько-угорського діалогу на всіх рівнях; активне продовження консультацій з питань європейської інтеграції, забезпечення послідовної і дієвої підтримки Угорщиною євроінтеграційних і євроатлантичних прагнень України; активний розвиток міжрегіонального і транскордонного співробітництва, зокрема в рамках Карпатського євро регіону; врегулювання механізму торговельних обмежень між двома країнами; активізація співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин – української в Угорщині та угорської в Україні; посилення інформаційної роботи та забезпечення подальшого формування позитивного іміджу України в Угорщині.

Республіка Молдова – держава у Східній Європі, яка межує на півночі, сході й півдні з Україною, на заході – з Румунією. У межах Молдови виділяється Придністровська Молдавська Республіка – не визнане державне утворення, незалежність якого проголошена 25 серпня 1991 року. Згідно із законодавством Молдови, Придністров'я має статус Автономного територіального утворення з особливим правовим статусом. Площа країни – 33 843 км², кількість населення (без підконтрольних Придністровській Республіці територій) складає понад 3,6 млн. осіб. Столиця – місто Кишинів.

Українсько-молдовські відносини базуються на низці міждержавних договорів, головними з-поміж яких є базовий Договір про дружбу та співробітництво Республіки Молдова і Україна від 23 жовтня 1992 року, Договір про взаємне визнання кордонів 1994 року, що трансформувався у Договір про державний кордон. Достатньо складним у суперечливим для обох країн стало вирішення територіальних питань, які критично оцінюються деякими фахівцями. Передавши Україні 8-кілометрову ділянку автошляху Одеса – Рені, Молдова натомість отримала від України ділянку землі на березі Дунаю в районі с. Джурджулешти, що перетворило її на морську державу й учасника низки міжнародних організацій на кшталт Дунайської комісії. Крім того, у 2001 році Молдова отримала від України ділянку землі під будівництво нафтотерміналу. Отже, Молдова стала першою державою колишнього СРСР, з якою Україна врегулювала всі прикордонні питання.

Співпраця України й Молдови охоплює низку питань загальноєвропейського спрямування, а саме: запровадження спільного прикордонного та митного контролю, перспективи створення необхідної

інфраструктури для здійснення такого контролю, процес демаркації українсько-молдовського державного кордону тощо.

Кишинів чітко та послідовно підтримує суверенітет і територіальну цілісність України, засуджує окупацію Росією півострова та російську військову агресію на Сході нашої держави. Тричі поспіль Молдова ставала співавтором проекту резолюції Генасамблеї ООН “Стан з правами людини в АР Крим та у м. Севастополь (Україна)” та проекту резолюції ГА ООН “Питання мілітаризації АР Крим та м. Севастополя (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів”.

Підтримуючи суверенітет і територіальну цілісність Молдови Україна стала співавтором запропонованого молдовською стороною проекту резолюції ГА ООН “Про повне та безумовне виведення іноземних військ з території Республіки Молдова”, прийнятого у червні 2018 року.

Найважливішою больовою точкою у взаєминах двох держав продовжує залишатися Придністров'я, з тією лише різницею, що після 2014 року у ставленні до лідерів сепаратизму за Дністром нарешті був знайдений довгоочікуваний консенсус. Таким чином, можна сказати, що у обох країнах при будь-якому політичному розкладі залишається низка можливостей для подальшого співробітництва. Однак як це відбуватиметься на практиці, покаже час.

Російська Федерація – держава у північній Євразії. З площею 17 098 246 км² Росія є найбільшою за територією країною у світі, що охоплює понад 1/8 площі Землі. Чисельність населення Росії, згідно поновленої статистики ООН, у 2020 році склала 145,9 млн. осіб. Столиця – місто Москва.

Дипломатичні відносини між Україною та Російською Федерацією встановлені в 1991 році, після розпаду Радянського Союзу. Вони часто були складними, виникали різні спірні питання. Одним з них була приналежність Кримського півострова. Проблема було вирішено, коли Росія погодилася на те, щоб Крим залишився у складі України, зберігаючи при цьому автономний статус. Ще одним спірним питанням стала приналежність м. Севастополь та розміщеного в його порту Чорноморського флоту СРСР. Після довгих інтенсивних переговорів було вирішено поділити Чорноморський флот, за російською його частиною зберегти право використовувати Севастополь як базу до 2017 року. У квітні 2010 року були укладені Харківські угоди, що передбачали збереження бази російського флоту в Севастополі до 2042 року.

І хоча за умовами Великого договору 1997 року Росія відмовилася від територіальних претензій і визнала існуючі кордони України, вже у 2003 році виникло протистояння в районі острова Тузла (Крим). Значне погіршення російсько-українських відносин відбулося під час і особливо після Помаранчевої революції 2004 року, через позицію російської сторони.

У серпні 2013 року Росія почала проти України торговельну експортну блокаду, метою якої було змушення державної влади України відмовитись від підписання договору про асоціацію з ЄС.

Події Революції гідності та зміна політичного керівництва в Україні у лютому 2014 року призвели до сплеску антиукраїнської діяльності Росії. Починаючи з кінця лютого 2014 року розгорнуто російську диверсійну діяльність в Україні, метою якої була дестабілізація політичної ситуації в Україні, провокування міжетнічних та міжрегіональних конфліктів, посилення сепаратистських рухів у Східній Україні. Ці диверсійні дії були складовою більш широкої, на геополітичному рівні, атаки на українську державність, частинами якої стала інформаційна війна проти України та пряма військова агресія – окупація Росією Автономної Республіки Крим.

Найбільш драматичною подією стала війна на Сході України. Незважаючи на численні докази присутності російських військ на території України, офіційно Росія не визнає факту свого вторгнення в Україну, відтак з української сторони війна розглядається як неоголошена.

Парламентська асамблея ОБСЄ в ухваленій 1 липня 2014 року резолюції під назвою “Очевидне, грубе та невиправдане порушення Гельсінських принципів Російською Федерацією” визнала “спровоковані та засновані на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах” дії Росії “військовою агресією на догоду власним інтересам”.

Керівництвом України багаторазово було доведено причетність Росії до війни на Сході України. Міністерство закордонних справ України неодноразово офіційно повідомляло, що саме Росія контролює і забезпечує зброєю сепаратистів на Донбасі. Зокрема, МЗС оприлюднило докази незаконного постачання Росією важкої зброї до України, а саме переносних зенітно-ракетних комплексів з військової бази Збройних сил Російської Федерації у м. Єйськ, що на Кубані.

Російською Федерацією розгорнуто безпрецедентну інформаційну війну проти України, спрямовану на введення в оману свого населення задля виправдання російської політики щодо України. Характерною ознакою цієї війни є використання відвертої брехні першими особами держави і заохочення ними брутального перекручення інформації про події в Україні.

24–27 серпня 2014 року відбулося масштабне введення російських військ на територію України. Факт вторгнення було підтверджено 26 серпня 2014 року після захоплення у полон 11 військовослужбовців 98-ї повітрянодесантної дивізії ЗС РФ (м. Кострома). З часом вдалося встановити, що на територію Донецької та Луганської областей зайшли підрозділи збройних сил Російської Федерації, зокрема зі складу 19-ї окремої мотострілецької бригади, 7-ї та 76-ї повітрянодесантних дивізій, 31-ї та 56-ї окремих десантно-штурмових бригад, 64-го полку морської піхоти Північного

флоту. Результатом підступних дій Росії стала Іловайська трагедія (24-29 серпня 2014 року). Президент США Б. Обама порівняв тоді агресію Росії по відношенню до України з нацизмом.

Агресія Росії по відношенню до України призвела до масштабних людських і матеріальних втрат. Управління верховного комісара ООН із прав людини (УВКПЛ) оцінює загальну кількість жертв (жертвами ООН називає і загиблих, і поранених – ред.), пов'язаних з конфліктом в Україні (з 14 квітня 2014 року до 31 липня 2020 року), у 42–44 тисячі осіб. З них: 13,1–13,3 тисячі убитих (не менше ніж 3 367 цивільних осіб, у тому числі 298 загиблих на борту рейсу МН17 “Малайзійських авіаліній” 17 липня 2014 року; приблизно 4150 українських військових і приблизно 5,7 тисяч членів озброєних угруповань) і 29,5–33,5 тисячі поранених (7–9 тисяч цивільних осіб, 9,7–10,7 тисяч українських військовослужбовців і 12,7-13,7 тисяч членів збройних формувань). Понад 1,5 млн. мешканців Криму та Донбасу були змушені покинути свої домівки як внутрішньо переміщені особи.

Станом на сьогодні окупованими залишаються: Автономна Республіка Крим (26 081 км²), м. Севастополь (864 км²), частина Донецької та Луганської областей (16799 км²) – всього 43744 км², що складає 7,2% території України. На Сході непідконтрольною Уряду України залишається ділянка українсько-російського державного кордону протяжністю 409,7 км.

27 січня 2015 року, Верховна Рада України визнала Росію державою-агресором, яка підтримує тероризм і блокує діяльність Ради безпеки ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку.

Підводячи підсумки, зазначимо: Україна межує з державами, які мають різний економічний і військовий потенціал; більшість із них підтримує в цілому нормальні стосунки з нашою державою. Проте головною загрозою нашій державі на теперішньому етапі є неоголошена військова агресія Росії, окупація нею частки української території (Автономної Республіки Крим та частини Донецької та Луганської областей), завдання колосальних людських і матеріально-технічних втрат нашій державі. Це несе пряму загрозу незалежності та територіальній цілісності України.

У таких надзвичайно складних умовах Збройні Сили України разом з іншими військовими формуваннями виконують свою конституційну функцію щодо захисту своєї держави, демонструючи з боку особового складу взірці героїзму і вірності військовому обов'язку. Реалії сьогодення вимагають від кожного військовослужбовця і державного посадовця надзвичайних зусиль щодо подальшого зміцнення боєготовності української армії.

Тема 11. Євген Коновалець – видатний діяч українського національно-визвольного руху (до 130-річчя від дня народження)

14 червня 2021 року минає 130 років від народження Євгена Коновальця – одного з найвидатніших діячів українського національно-визвольного руху новітньої доби, учасника Української революції початку ХХ століття, полковника Армії Української Народної Республіки, засновника і лідера Української військової організації та Організації українських націоналістів, що ставили за мету боротьбу за незалежну й соборну Українську державу.

Євген Коновалець народився 14 червня 1891 року в селі Зашків (нині Жовківського району Львівської області), що тоді належало до складу Австро-Угорської імперії. Батько був священником і керівником сільської народної школи, мати займалася вчителюванням. Євген Коновалець закінчив народну школу у рідному селі, Львівську академічну гімназію і юридичний факультет Львівського університету. Став членом Української національно-демократичної партії – провідної української політичної сили в Австро-Угорщині.

Під час навчання в університеті Євген став активним учасником українського студентського руху. Напередодні Першої світової війни загострилися польсько-українські протиріччя у Галичині. Українська молодь боролася за своє право здобувати вищу освіту рідною мовою, польська молодь прагнула залишити навчання польською та німецькою мовами або ж повністю колонізувати систему освіти. Протистояння сягнуло Львівського університету і переростало у збройні сутички. За участь в одному зі студентських виступів Коновальця було заарештовано австрійською поліцією, але невдовзі звільнено. Та це нітрохи не вплинуло на погляди юнака. У вільний від навчання час він продовжував займатися культурно-просвітницькою роботою, брав участь у діяльності українських військово-спортивних товариств.

На початку Першої світової війни у серпні 1914 року Євгена Коновальця мобілізували до австрійської армії – до 19-го, а потім 35-го полку ландверу (крайової оборони). Після чотирьох місяців у офіцерській школі він отримав військове звання кадета-аспіранта і був призначений командиром роти. На початку травня 1915 року в запеклих боях за карпатську гору Маківка Коновалець потрапив до російського полону і був відправлений до табору Чорний Яр у Поволжі, а потім у Царицині (нині Волгоград, РФ).

У полоні Євген Коновалець провів понад два роки. Після Лютневої революції 1917 року в Росії та початку Української революції, він зумів разом з іншими полоненими галицькими старшинами приїхати до Києва, сформував Галицько-Буковинський курінь січових стрільців – одну з найбільш боєздатних частин у складі Армії УНР. У січні 1918 року став її командиром.

Від початку 1918-го Євген Коновалець брав активну участь у боях проти більшовиків, розгромі інспірованого більшовиками січневого повстання у Києві проти Української Центральної Ради, визволяв столицю України на початку березня 1918 року.

Після приходу до влади Гетьмана Павла Скоропадського січові стрільці, як військова сила, що підтримувала повалену Центральну Раду, були роззброєні. Коновалець залишився у Києві і отримав у Гетьмана дозвіл на формування Окремого загону січових стрільців у Білій Церкві. Проте серед “січовиків” переважали опозиційні щодо гетьманського режиму настрої, оскільки уряд Скоропадського поглиблював співпрацю з небільшовицькою Росією. Коли ж у листопаді 1918 року Гетьман видав грамоту про намір відновити федеративну Росію та зробити одним із рівноправних її учасників Україну, січові стрільці підтримали антигетьманське повстання Директорії. Вони взяли активну участь у вирішальному бою під Мотовилівкою, сприяли поваленню Гетьманату і відновленню Української Народної Республіки.

У 1918–1919 роках Євген Коновалець командував дивізією, корпусом і групою січових стрільців під час бойових операцій проти більшовицьких і білогвардійських військ. Був одним із близьких соратників і довірених осіб Симона Петлюри, проте згодом їхні шляхи розійшлися: Петлюра уклав союз із Польщею, а Коновалець був проти такого зовнішньополітичного кроку, оскільки поляки окупували Галичину й Волинь.

Наприкінці 1919 року Коновалець разом із більшістю військових частин Армії УНР перейшов на зайняту поляками територію Західної України і потрапив до табору полонених у Луцьку. Звільнився навесні 1920 року і перебрався до Чехо-Словаччини, де створив Українську військову організацію – військово-політичну формацію для продовження збройної боротьби за незалежність і соборність України.

У 1920-х роках полковник Євген Коновалець був змушений жити на еміграції в Чехо-Словаччині, Німеччині, Швейцарії, Італії та отримати литовське громадянство. 28 січня – 3 лютого 1929 року на конгресі у Відні (Австрія) було створено Організацію українських націоналістів, головою проводу якої обрали Коновальця. У 1930-х роках він встановив контакти із політичними колами Німеччини, Великої Британії, Литви, Іспанії, Італії, організував українські політично-інформаційні служби у багатьох столицях Європи, залучив до співпраці з ОУН широкі кола української політичної еміграції. Сприяв заснуванню осередків ОУН або споріднених організацій на теренах Франції, Бельгії, Маньчжурії, Канади, США. Налагоджував націоналістичне підпілля в Радянській Україні, намагався винести українське питання на розгляд Ліги Націй. З метою підготовки до майбутньої збройної

боротьби за незалежність України за дорученням Євгена Коновальця було сформовано військовий штаб та укомплектовано школи з підготовки старшинських кадрів для української армії в Польщі, Чехо-Словаччині, Австрії. Водночас, найбільш активно осередки ОУН діяли у Польщі, вдаючись, зокрема, до терористичних актів проти представників польської окупаційної влади.

Євген Коновалець виступав також і як один із перших дослідників Української революції 1917 – 1921 років, розмірковував над причинами її успіхів і поразок, намагався згуртувати українську політичну еміграцію. У 1928 році в Празі побачила світ його праця “Причинки до історії Української революції”, мету якої він зазначив у передмові – надати матеріал майбутнім історикам нашої країни, які зможуть об’єктивно та неупереджено оцінити ці події.

Активна діяльність Євгена Коновальця становила серйозну небезпеку для більшовицького режиму в цілому і для радянської влади в Україні зокрема. На найвищому рівні у Москві було вирішено організувати вбивство Коновальця. Перебіг спецоперації особисто контролювали Йосип Сталін, нарком внутрішніх справ СРСР Микола Єжов і голова ЦВК УРСР Григорій Петровський. Для агента НКВС СРСР Павла Судоплатова розробили “легенду” про діяча українського націоналістичного підпілля в УРСР на ім’я Павлусь Валюх. “Валюх” увійшов у довіру до Євгена Коновальця і 23 травня 1938 року у Роттердамі (Нідерланди) передав йому вибухівку, замасковану, за різними даними, під коробку цукерок або коробку взуття, як подарунок “від друзів”. Внаслідок вибуху Євген Коновалець загинув на місці. Він був похований у Роттердамі на цвинтарі “Кросвейк”.

Євген Коновалець був одним з найбільш послідовних і рішучих борців за незалежність і соборність України. Його загибель призвела до загострення протиріч і розколу в середовищі ОУН на дві фракції – ОУН Андрія Мельника і ОУН Степана Бандери. Однак Сталін і його поплічники лише частково досягли своєї мети. Під час Другої світової війни і після неї радянському режимові довелося відчувати, наскільки серйозним противником є український визвольний рух. Знищити його не вдалося. Незалежна Україна стала об’єктивною реальністю, а Радянський Союз вже давно пішов у небуття.

У незалежній Україні пам’ятники Євгену Коновальцю встановлено у Зашкові, Моршині, Івано-Франківську, Калуші, його іменем названо вулиці у багатьох містах, зокрема Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Рівному, Житомирі, Дніпрі. Особисті речі зберігаються в Музеї Української революції 1917 – 1921 років у Києві.

Тема 12. Конституція – Основний Закон незалежної України (до 25-ї річниці прийняття Основного Закону)

25 років тому, 28 червня 1996 року на 107-му засіданні 5-ї сесії Верховної Ради України 2-го скликання був ухвалений Основний Закон нашої держави – Конституція України, яка стала реальною і дієвою основою розбудови незалежної демократичної держави як повноправної учасниці світового співтовариства.

У Конституції зазначено: “Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України”.

Того ж дня парламент прийняв Закон України “Про прийняття Конституції України і введення її в дію”. День схвалення Основного Закону є державним святом – Днем Конституції України.

Конституція (від лат. – устрій, установа, устроювання) – це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, який приймається й змінюється в особливому порядку, є юридичною базою для прийняття інших законів України, регулює суспільні відносини, які визначають організацію державної влади, а також взаємовідносини держави із суспільством, людиною і громадянином.

Після урочистого прийняття 24 серпня 1991 року Верховною Радою УРСР Акту проголошення незалежності України та його затвердження на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року, Україна була визнана більшістю країн світу суверенною державою і повноцінним суб’єктом міжнародних відносин. Нагально постала потреба в конституційному закріпленні основ суспільного і державного ладу, прав та свобод людини і громадянина, порядку організації та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування молодого незалежного держави.

Спроби прийняти Конституцію в Україні робилися відразу після проголошення незалежності, але процес впровадження власної Конституції був тривалим і непростим. Після референдуму про незалежність, протягом 1991–1996 рр. комісіями, створеними окремо Верховною Радою України та Президентом України, було підготовлено кілька проектів Конституції. Вони тривалий час обговорювалися, доповнювалися і доопрацьовувалися. Найгостріші протиріччя викликали питання розподілу влади і власності, державна символіка, статус російської мови і статус Республіки Крим. Тим часом у країні діяла Конституція УРСР 1978 року, до якої були внесені певні зміни: вилучили окремі розділи та доповнили важливі положення. Через численні поправки та зміни її в народі називали “Латана Конституція”.

Перший проект Конституції, розроблений робочою групою Леоніда Юзькова, привернув серйозну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних спеціалістів. Його обговорення проводилися на міжнародному семінарі у Празі, на симпозіумі “Конституція незалежної України” у Києві, а також на численних “круглих столах”. Цей проект після відповідних доповнень та численних експертиз 5 червня 1992 року був ухвалений Конституційною комісією і винесений на розгляд Верховної Ради України. 1 липня 1992 року Верховна Рада України ухвалила постанову про винесення розробленого Конституційною комісією проекту Конституції України до 1 листопада 1992 року на всенародне обговорення. Проте, перший проект Конституції України, як і наступні конституційні проекти, не був реалізований внаслідок перманентних протистоянь між Президентом України та Верховною Радою України на фоні тривалої соціально-економічної кризи в державі.

24 листопада 1995 року Конституційна комісія підтримала пропозицію Президента України й утворила нову робочу групу в складі чотирьох представників Верховної Ради України, чотирьох представників Президента України і двох представників від органів правосуддя для доопрацювання конституційного проекту. Проект, розроблений першою робочою групою і доопрацьований другою робочою групою, був винесений на обговорення Конституційної комісії 12 березня 1996 року і рекомендований до розгляду Верховною Радою України. Уже 20 березня проект Конституції України був поданий на спеціальне засідання парламенту. Співголови Конституційної комісії Леонід Кучма та Олександр Мороз, попри різницю поглядів і оцінок проекту, були однак у прагненні якнайшвидшого прийняття Основного Закону України. 2 квітня 1996 року Верховна Рада України внесла питання про проект Конституції України до порядку денного пленарних засідань, а 17 квітня розпочався його розгляд.

5 травня 1996 року була створена Тимчасова спеціальна комісія з доопрацювання проекту Конституції України, в якій головою, на вимогу комуністів і соціалістів, став народний депутат України Михайло Сирота.

З 28 травня по 4 червня 1996 року проходило перше читання проекту, а через два тижні й друге читання. Доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією проект Основного Закону був прийнятий Верховною Радою у першому читанні 4 червня (258 голосів – “за”). При підготовці до другого читання до проекту Конституції України Тимчасова спеціальна комісія врахувала близько 6 тисяч поправок до зазначеного акта.

Ситуація загострилася 26 червня, коли Рада національної безпеки України і Рада регіонів при Президентові України виступили з різким засудженням будь-яких подальших зволікань з прийняттям нової Конституції України, оскільки такі зволікання загострювали соціально-економічну ситуацію в державі. Того ж дня Президент України видав указ про проведення всеукраїнського референдуму 25 вересня 1996 року щодо прийняття нової Конституції України, в основу якої було покладено варіант проекту Основного Закону в редакції робочої групи від 11 березня 1996 року.

У відповідь на це Верховна Рада України прийняла 27 червня постанову “Про процедуру продовження розгляду проекту Конституції України у другому читанні”, відповідно до положень якої Погоджувальна рада депутатських фракцій і груп визначає нерозглянуті статті конституційного проекту або їх окремі частини і вносить пропозиції про їх “упереджуючий” розгляд.

Парламент розглядає визначені Погоджувальною радою статті та їх окремі частини в редакції, запропонованій Тимчасовою спеціальною комісією, і приймає щодо них рішення згідно з Регламентом. У разі відхилення пропозиції Комісії голосуються альтернативні поправки до цієї пропозиції. У разі відхилення всіх поправок передбачалося вироблення узгоджувальної редакції тексту з урахуванням поправок, що набрали найбільшу кількість голосів. Узгоджувальні пропозиції мали розроблятися Погоджувальною радою і передаватися до Тимчасової спеціальної комісії для опрацювання та внесення їх на розгляд парламенту. Було також вирішено вести роботу в режимі одного засідання до прийняття нової Конституції України.

Ніч з 27 на 28 червня 1996 року стала історичною – Верховна Рада, незважаючи на всі суперечності, приступила до обговорення та прийняття Основного закону, розглядаючи одну статтю за іншою. До парламенту особисто приїхав контролювати процес Леонід Кучма. Головний доповідач Михайло Сирота провів на парламентській трибуні 23 години. Зрештою,

28 червня 1996 року о 9 годині 18 хвилин Верховна Рада України прийняла і ввела в дію Конституцію України (“за” проголосували 315 народних депутатів). Парламентарії врахували зауваження Президента України Леоніда Кучми, а також підтримали всі спірні статті проекту – про державні символи України, про статус української мови, як єдиної державної, про право приватної власності в Україні, про визнання Криму автономною республікою у складі України. Після чого Основний Закон був остаточно ухвалений. Вперше в залі парламенту пролунав затверджений Конституцією Гімн. Народні депутати урочисто внесли до зали синьо-жовтий Державний прапор. Україна стала останньою країною колишнього СРСР, яка прийняла власну Конституцію. Процес прийняття Закону згодом став називатись “конституційна ніч”.

Конституція України закріпила правові основи незалежної держави, її суверенітет і територіальну цілісність. З прийняттям Конституції були визначені базові координати й орієнтири, сукупність суспільних цінностей України – усе те, що формує політико-економічну систему. Прийняття демократичної за своїм характером Конституції зміцнило міжнародний авторитет молодій держави. Конституція України була загалом позитивно оцінена й міжнародною спільнотою, адже вона декларувала загальнолюдські, загальноєвропейські принципи і за правами і свободами людини вважалася однією з найдемократичніших і найдосконаліших у світі.

Конституція 1996 року була першою Конституцією незалежної України; вона стала продовженням багатовікових конституційно-правових традицій Українського народу. Сучасній Конституції України передували Конституція Пилипа Орлика (1710 р.), Конституція Української Народної Республіки (29 квітня 1918 р.), Закони про тимчасовий державний устрій України (29 квітня 1918 р.), Мала конституція Західно-Української Народної Республіки (13 листопада 1918 р.), Тимчасова Конституція Карпатської України (15 березня 1939 р.). Сьогодні ми, як і світова громадськість, визнаємо, що маємо Конституцію, яка відповідає європейським вимогам Основного Закону.

Тема 13. Битва під Берестечком – героїчна сторінка Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) (до 370-річчя битви)

Минуло 370 років від того часу, коли у 1651 році під містечком Берестечко відбулась битва між Військом Запорозьким і союзним йому кримськотатарським військом та армією Речі Посполитої. Для української сторони ця битва закінчилась поразкою. Після великих втрат Богдану Хмельницькому довелося підписати з поляками Білоцерківський мир, який значно обмежував повноваження гетьмана і підконтрольні йому території.

Зборівський мир, укладений у серпні 1649 року, підсумував першу фазу Визвольної війни та легалізував самоврядність Війська Запорозького у межах Речі Посполитої. Але обидві сторони залишилися незадоволеними його умовами. Так, козаки вважали недостатнім перехід під владу гетьмана лише трьох воєводств – Київського, Брацлавського та Чернігівського. У Польщі взагалі прагнули до повного придушення повстання в Україні та відновлення своєї влади на бунтівних землях. Почалася підготовка до продовження бойових дій. Зокрема Сейм Речі Посполитої ухвалив збільшити чисельність коронного війська до 36 тисяч, литовського – до 15 тисяч. Тим часом за умовами Зборівського миру польська шляхта почала вертатися до своїх маєтків, що спонукало селян на нові повстання.

У лютому-березні 1650 року спалахнуло повстання проти Б. Хмельницького на Запорозькій Січі, яке очолив отаман Худолій. Проте вірні гетьману війська придушили цей виступ. Худолія схопили і стратили, а на Січі була розташована козацька залога з Чигирина.

В ніч з 9 на 10 лютого 1651 року польська армія під командуванням польного гетьмана Калиновського раптово вдарила на місто Красне (на Поділлі), де розмістилися повстанські загони, очолювані брацлавським полковником Нечаєм. Захоплені зненацька повстанці чинили героїчний опір, але зазнали великих втрат і відступили. Загинув і сам полковник Нечай. Далі польські війська почали вести наступ на Вінницю, однак вінницький полковник Іван Богун організував міцну оборону міста і розбив ворога. Поляки відступили, втративши значну частину живої сили, артилерії та обозів. У цей час були зібрані і підготовлені до загального наступу основні сили поляків, які очолив сам король Ян II Казимир. Наступ готувала і литовська армія.

У середині червня 1651 року українсько-татарська і польська армії зустрілися біля містечка Берестечко на Волині (тепер Горохівський р-н Волинської обл.). Військо Богдана Хмельницького налічувало близько 100–110 тисяч осіб (з них 60 тисяч козаків, 40–50 тисяч повсталих селян і міщан).

До них приєдналось близько 50 тисяч татар під проводом хана Іслама III Гірея. Отже, українсько-татарські сили не перевищували 160 тисяч. Їм протистояла польська армія, що нараховувала до 200 тисяч, з них – 60–80 тисяч шляхтичів, 40 тисяч досвідчених жовнірів, 20 тисяч німецьких найманців, які набули бойового досвіду в Тридцятирічній війні (перша загальноєвропейська війна у 1618–1648 роках між союзом католицьких і коаліцією протестантських держав). Поляки мали перевагу в артилерії, а крім того, до складу їхнього війська входила важка кіннота, що теж надавало значних переваг.

Обидві армії зійшлись в околицях Берестечка у низовині, що починалася від ріки Стир та обмежувалася з одного боку болотами, а з іншого – великим лісом. Перші бойові сутички відбулись 28 червня між невеликими підрозділами та не дали переваги жодній стороні. Наступного дня поляки спробували значними силами кавалерії атакувати ще недобудований козацький табір, але фланговим ударом Б. Хмельницького були зупинені, після чого контратаковані козацьким військом, зазнавши великих втрат.

29 червня татарам вдалося зайняти панівні висоти перед Берестечком. Надвечір прибула козацька піхота і артилерія. Наступного дня Богдан Хмельницький почав шикувати військо до бою. Фронт розтягнувся на 9 км. Сили козаків розташовувались у центрі та справа, а на лівому фланзі стала татарська кавалерія.

Поляки висунули артилерію у центр, яким командував король, а трохи позаду розташувалася піхота, за ними – підрозділи кінноти, драгунів і рейтарів. На правому фланзі під командою великого гетьмана коронного Миколая Потоцького розмістилась кіннота і майже половина ополчення шляхти. Лівим флангом, укомплектованим аналогічно, командував польний гетьман коронний (заступник командувача армією) Мартин Калиновський.

Ранок видався туманним, і бій почався лише близько полудня. Козацька піхота вдарила в центр польської армії, татарська кіннота – у фланг. Поляки відбили атаку, зокрема за рахунок вдалого використання артилерійського вогню. Козаки й татари відійшли на свої позиції. Потім під звуки сурм і барабанів в атаку пішов лівий польський фланг, а трохи згодом Ян II Казимир повів уперед війська що були у центрі. Під час артилерійського обстрілу кілька ядер упало поблизу ханського намету. Вибухом був поранений у ногу і сам Іслам Гірей, загинув його брат Крим Гірей, тяжку рану отримав близький соратник Богдана Хмельницького перекопський мурза Тугай-бей. Хан вирішив більше не наражатися на небезпеку та зі свитою залишив поле бою. За ним почало відступати і все татарське військо.

Своєю втечею татари оголили фланг козацької армії і поставили її у надважке становище. Армії Б. Хмельницького довелося відступити в долину

ріки Пляшівка, звідки гетьман разом з генеральним писарем Іваном Виговським і невеликим конвоєм кинувся навздогін татарському війську. Коли Богдан Хмельницький наздогнав татар і спробував їх умовити повернутися, хан захопив його у полон. Зоставшись без гетьмана, козацьке військо стало табором над рікою Плісня (рукав Пляшівки), де болото і хащі прикривали тил. Наказним гетьманом було обрано прилуцького полковника Філона Джалалія. Уночі під страшним дощем були вириті окопи і насипані земляні укріплення, що перетворило табір між двома річками на своєрідну фортецю.

Вимогу Яна II Казимира здатись було відхилено, але встановити тверду дисципліну і розробити чіткий план оборони не вдалось. Серед обложених розпочався розбрат, на бік поляків перейшов полковник Михайло Криса.

5 липня новим гетьманом було обрано миргородського полковника Матвія Гладкого, а згодом – полковника Івана Богуна. Під його керівництвом 8 липня розпочалася підготовка трьох переправ через річку Пляшівку для виходу з оточення. Козаки, щоб переправитись, вимощували шлях возами, наметами, сідлами, кожухами та іншим спорядженням. Вночі 10 липня по зробленій вузькій греблі І. Богун вивів частину війська, включно з артилерією і кіннотою. За однією з версій, організувати відступ вдалося не найкращим чином, у таборі зчинилася паніка, якою і скористались поляки, увірвавшись до нього. У бою, що зав'язався, полягло багато козаків і повсталих селян. Досить поширеною є також версія, що відступ проходив організовано, для його прикриття у таборі залишався ар'єргард, який героїчно загинув майже у повному складі. У будь якого випадку це була найбільша і найтрагічніша поразка козацького війська у тій війні. До рук поляків потрапило 18 гармат, 7 бочок пороху, 20 козацьких корогв, гетьманська булава і печатка, документи канцелярії Богдана Хмельницького та його скарбниця з 30-ма тисячами талерів. Під час відступу було вбито Корінфського митрополита Йоасафа, який привіз у дарунок гетьману Б. Хмельницькому меч, освячений на Гробі Господнім в Єрусалимі.

3 вересня польська і литовська армії зустрілися під Германівкою, що на Київщині. Коронне військо рушило на Поділля, а литовське під команду Яна Радзивілла – у бік Києва. Їх просування проходило в умовах безперервних партизанських вилазок українських селян. Від голоду у польському війську довелось забивати й їсти власних коней. Невдовзі почалися епідемії і масове дезертирство. Під Паволоччю, прохворівши сім днів, на 39-му році життя помер князь Ярема Вишневецький.

Вірвавшись з татарського полону, Богдан Хмельницький виявив надзвичайну енергію та стійкість. Він швидко провів додаткову мобілізацію

козаків, зібрав значні сили та об'єднався з армією І. Богуна, що відступила з-під Берестечка.

Центром концентрації українських військ стала Біла Церква, звідки Б. Хмельницький розіслав накази правобережним полковникам “не відкладаючи ані на тиждень” прибувати до нього з уцілілими полками. Уже наприкінці серпня була зібрана нова боєздатна армія: 25 тисяч козаків і 6 тисяч ногайців, приведених Карач-беєм.

Під Білою Церквою з новою силою розгорілися бої. Велику допомогу армії Хмельницького надавало українське населення, яке знову розгорнуло героїчну боротьбу, палило свої будинки, господарства і йшло на смерть, але польській шляхті не підкорялося.

Наближення осені з її холодом і дощами, голод та хвороби, зростаюча армія Богдана Хмельницького змусили польське командування піти на переговори. Вони проходили у Білій Церкві та завершилися 18 вересня 1651 року підписанням чергового договору. Після поразки під Берестечком становище Війська Запорозького було теж скрутним, тому умови нової угоди виявилися набагато гіршими ніж Зборівської 1649 року. Зокрема, кількість реєстрових козаків зменшувалось із 40 до 20 тисяч. Козацькою територією тепер визнавалася лише Київщина. Усі покозачені селяни, не внесені до реєстру, мусили повернутися до своїх феодалів і бути “в звиклому послушенстві”. Гетьман не мав права на зовнішньополітичну діяльність і зобов'язувався розірвати союз з Кримським ханством. Богдан Хмельницький залишався гетьманом запорозьких козаків, але після його смерті король мав призначати і звільняти українських гетьманів.

Однак польська шляхта, прагнучи знищити козацьку державу, була невдоволена Білоцерківською угодою, тому Сейм її не затвердив. Це дало Б. Хмельницькому формальний привід для продовження війни. І вже у 1652 році його військо здобуло блискучу перемогу під Батогом.

Тема 14. Незабутній липень 2014-го. Звільнення міст Донбасу від російських окупантів

Влітку Україна вшановує визволителів міст Східної України від російської окупації. Протягом липня 2014 року українські війська очистили від агресора значну територію Донецької та Луганської областей, зупинили російський гібридний наступ на Сході України.

Події на Сході України у першій половині 2014 року розвивалися за своїм, сповненим тривоги й небаченого драматизму, сценарієм. Навесні 2014 року, за задумом керівництва РФ, передбачалося створити підконтрольну територію в межах Донецької та Луганської областей, з якої розгорнути наступ на Харківському, Дніпропетровському та Миколаївському напрямках, а за певних умов забезпечити можливе введення “миротворчих сил” за московським сценарієм. За безпосередньої підтримки РФ у Криму та на території Донецької і Луганської областей у листопаді 2013 року – березні 2014 року було створено мережу сепаратистського терористичного руху, зокрема пункти вербування та вишколу терористів із активістів так званих “антимайданів”. Все це супроводжувалося широкомасштабними інформаційно-психологічним та агітаційно-пропагандистським впливом на населення України, спробами приниження української мови і культури, фальшуванням української історії, кібератаками та економічним тиском, чисельними суспільно-політичними провокаціями та актами тероризму насамперед на території Донецької та Луганської областей. Проросійські організації за вказівками з Москви продовжували закликати до федералізації України з подальшим відокремленням південно-східних областей та їх приєднанням до РФ. Під приводом захисту російськомовного населення цих регіонів від загроз з боку української влади формувалися так звані “загони самооборони”.

На початку весни 2014 року у великих містах Сходу та Півдня України відбулася хвиля проросійських сепаратистських мітингів, які супроводжувалася сутичками між проукраїнськими активістами та проросійськи налаштованими громадянами. Ситуація розпалювалася щодня, мітинги поступово переростали у свавілля натовпу. Так, 7 квітня проросійські сили проголосили так звану “Донецьку народну республіку” і ухвалили “Декларацію про суверенітет ДНР”, при цьому звернувшись до президента Російської Федерації з проханням ввести війська на територію Донбасу. 28 квітня 2014 року було створено так звану “Луганську народну республіку”.

12 квітня 2014 року у Слов’янську озброєні люди захопили будівлю управління внутрішніх справ і призначили комендантом міста “народного мера” В. Пономарьова. У результаті захоплення міського відділу міліції

диверсанти отримали доступ до вогнепальної зброї – автоматів та пістолетів, троє правоохоронців зазнали отруєння сльозогінним газом та були госпіталізовані, інші – стали заручниками. Після цього частина бойовиків спорудила перед будівлею барикади, інші вирушили на захоплення місцевого відділу Служби безпеки України (СБУ). З бойовиками зустрілася міський голова Слов'янська Н. Штепа, яка заявила, що вони “є представниками Народного ополчення Донбасу, які стоять на боці народу та визнають свою незгоду з “київською владою”, і городянам нічого не загрожує”. Біля будівлі відділу міліції встиг зібратися натовп і представники громадських організацій закликали людей зібратися на мітинг для підтримки проросійських бойовиків. Опівдні “ополченці” почали відпускати із захопленої будівлі правоохоронців. Проросійські найманці першими допустили до зайнятої ними будівлі представників російського телеканалу Lifenews, а згодом відкрили доступ для всіх представників ЗМІ за пред’явленням відповідного посвідчення.

Того ж дня у місті Краматорськ близько тисячі проросійськи налаштованих громадян зібралися біля міськвиконкому з вимогами до міського голови визнати “Донецьку народну республіку”. Не дочекавшись його, “ополченці” зайшли до приміщення та вивісили над будівлею міськвиконкому прапор самопроголошеної республіки. Присутні при цьому міліціонери практично не чинили спротиву. Згодом бойовики штурмом захопили міський відділок міліції та влаштували там свій штаб. В протигагу діям бойовиків біля будівлі зібралися місцеві мешканці, які були обурені діями терористів, та скандували: “Україна!”. Перед захопленими будівлями терористи почали зводити барикади і встановили блокпост біля військового аеродрому. Згодом із Слов'янська, їм у допомогу, прибуло підкріплення і проросійські найманці зуміли взяти місто під свій контроль.

У ніч з 12 на 13 квітня 2014 року на засіданні Ради національно безпеки та оборони (РНБО) України було ухвалено рішення про проведення антитерористичної операції (АТО) з метою нормалізації ситуації на Сході України.

13 квітня СБУ перехопила телефонні розмови терористів з їх російськими кураторами і встановила особу керівника російської диверсійної терористичної групи у місті Слов'янськ – ним був громадянин Росії, офіцер загону спецпризначення Головного розвідувального управління Генерального штабу Російської Федерації (ГРУ) І. Стрелков (справжнє прізвище – Гіркін). Наступного дня розпочалось розгортання українського угруповання у рамках антитерористичної операції. У цей же день під Слов'янськом бійці загону спецпризначення СБУ “Альфа” та десантники 80-ї аеромобільної бригади

були атаковані озброєними бойовиками. У ході бою загинув офіцер СБУ, ще троє військовослужбовців отримали поранення.

Станом на ранок 13 квітня диверсанти контролювали усі виїзди із Слов'янська. Близько 11-ї години бійці загону спецпризначення “Омега” знищили два блокпости бойовиків – з боку Краматорська та зі сторони Харкова. Без прикриття бронетехніки українські військові не ризикнули входити до міста. Було очевидним, що ситуація ускладнюється, але на засіданні РНБО України від уведення правового режиму воєнного стану відмовилися. Натомість РНБО України ухвалила рішення про залучення до антитерористичної операції Збройних Сил України.

15 квітня у район Слов'янська було направлено 1-й резервний батальйон оперативного призначення Національної гвардії України. У цей же день проросійські бойовики почали штурмувати Краматорський військовий аеродром. Об'єкт мав велике стратегічне значення, адже тут могли приземлятися транспортні літаки і він був вигідною позицією, що прикривала підходи до міст Слов'янськ та Краматорськ. На території аеродрому розташовувалася військова частина Повітряних Сил ЗС України з вертольотами Мі-24П та Мі-8. У рамках антитерористичних заходів бійці підрозділу спецпризначення ЗС України, після нетривалого штурму, десантувалися з вертольотів та звільнили аеродром від бойовиків, а кількох терористів було взято у полон.

З 16 квітня зведені до Краматорська “цивільні особи”, переважно нетверезі, блокують українських десантників і водночас збирають інформацію про українські силові підрозділи. Цього ж дня у Краматорську відбувся мітинг українських патріотів проти сепаратизму. 17 квітня проросійські бойовики захопили телевежу та телерадіопередавальний центр на горі Карачун неподалік Слов'янська. Українські телеканали були відключені, а замість них на прилеглі території трансливалися тільки російські. На мітингу 18 квітня “народний мер” В. Пономарьов заявив, що не буде вести переговори з українською владою, а люди “стоятимуть, поки не відбудеться референдум”.

Друга спроба штурмом звільнити Слов'янськ розпочалася 24 квітня. Після розвідки боєм бійці Національної гвардії знищили два блокпости бойовиків, але до середини дня наступ зупинився, українські підрозділи відійшли на попередні позиції, а проросійські сили відновили контроль над деякими втраченими блокпостами. З метою уникнення жертв серед місцевого населення, 25 квітня українська влада оголосила рішення про відмову штурмувати Слов'янськ та початок блокади міста, щоб залишити проросійські формування без підкріплення.

2 травня в небі над Слов'янськом проросійськими формуваннями за допомогою переносних зенітно-ракетних комплексів були збиті два бойові вертольоти Мі-24 16-ї бригади армійської авіації ЗС України. У ніч з 2 на 3 травня десантники 95-ї аеромобільної бригади ЗС України спільно з підрозділами Національної гвардії відбили у бойовиків гору Карачун та відновили контроль над телевежею. Терористи неодноразово здійснювали спроби штурму висоти, при цьому ведучи інтенсивний мінометний обстріл. Чергова спроба проросійських бойовиків 9 травня штурмувати гору Карачун закінчилася невдачею.

У травні довкола Слов'янська та поблизу Краматорська точилися жорстокі бої. 13 травня колона 95-ї аеромобільної бригади у складі двох БТР-80 та трьох вантажівок ГАЗ-66 потрапила у засідку на околиці села Жовтневе. Загинуло шість та було поранено вісім українських військовослужбовців. 19 травня при здійсненні чергової невдалої спроби терористів захопити гору Карачун загинув військовослужбовець 95-ї аеромобільної бригади. У ніч з 20 на 21 травня проросійські бойовики атакували один з блокпостів поблизу Слов'янська та колону українських військовослужбовців біля Ізюма. 29 травня терористи підбили вертоліт Мі8-МТ Національної гвардії України. Загинуло 12 осіб, серед них – генерал-майор Сергій Кульчицький.

3 червня сили АТО відновили контроль над населеним пунктом Семенівка під Краматорськом. 13 червня під Слов'янськом бойовики обстріляли українську військову колону, у результаті чого загинули двоє бійців 25-ї повітрянодесантної бригади ЗС України. 24 червня проросійські терористи збили вертоліт Мі-8 з фахівцями, які встановлювали апаратуру для фіксування порушень перемир'я – загинуло 9 осіб. У ніч на 1 липня, після обстрілу українських позицій, на горі Карачун було зруйновано телевежу.

На початок липня 2014 року у Слов'янську розташовувалося найбільше угруповання російських окупаційних сил. Для того, щоб повністю оточити Слов'янськ та перерізати шляхи постачання бойовиків, 1–4 липня у секторі “С” було проведено операцію по звільненню населеного пункту Миколаївка та взято під контроль основні шляхи, якими здійснювалось постачання бойовикам боєприпасів, зброї та інших матеріальних засобів. Тоді ж, завдяки своєчасно отриманій інформації від командира добровольчого батальйону “Артемівськ” про те, що в Артемівську (з 2016 р. – місто Бахмут) відсутні російські найманці, було негайно направлено один штурмовий загін 95-ї оаебр у складі посиленої роти, який уночі зайшов у місто без жодного пострілу та взяв його під свій контроль. 2 липня сили АТО відновили контроль над населеними пунктами Райгородок, Різниківка та Рай-Олександрівка.

У лавах російських окупантів поширилась паніка, почалось масове дезертирство, дрібні групи та поодинокі терористи втікали зі Слов'янська та його околиць. Російські окупанти у ніч з 4 на 5 липня 2014 року залишили місто та здійснили вихід у південному напрямку на ділянці місцевості, яка на той час ще не контролювалася силами АТО. У подальшому бойовики відійшли у напрямку Горлівки.

5 липня українські війська увійшли до Слов'янська та встановили Державний Прапор України над міською радою. Того ж дня відновилась українська влада і у Краматорську. Почалось відновлення життєдіяльності міст. Розпочала свою роботу місія з надання гуманітарної допомоги мирному населенню. А до 7 липня українські військові завершили остаточне звільнення Артемівського, Мар'їнського і Слов'янського районів Донецької області.

У подальшому були підготовлені та проведені операції по звільненню міст Дружківка (8 липня), Сіверськ (13 липня), Дзержинськ та Дебальцеве (16–17 липня), Северодонецьк та Лисичанськ (18–20 липня). 28 липня 2014 року мешканці Краматорська провели мітинг та урочисту ходу з нагоди визволення міста від окупантів. З 13 жовтня 2014 року місто Краматорськ став тимчасовим адміністративним центром Донецької області.

За даними інформгентства УНІАН, у боях за Краматорськ та Слов'янськ загинули 70 українських військовослужбовців. Внаслідок обстрілів у Слов'янську було пошкоджено 34 будівлі, у тому числі 4 школи. Збитки від руйнування будинків оцінили в 1,5 млрд. гривень.

У 2016 році Верховна Рада України ухвалила рішення про оголошення 5 липня Днем звільнення міст Слов'янськ і Краматорськ від проросійських терористів. Щорічно у цей день у меморіальному комплексі на горі Карачун відбувається вшанування загиблих на Донбасі українських воїнів.

Визволення міст Сходу України від російського агресора відновило можливості для демократичного розвитку, налагодження повноцінної життєдіяльності міст, активної інтеграції в загальноукраїнський культурний, інформаційний, економічний простір.

Українські по духу і сучасні за стилем управління Збройні Сили можуть перемогти російського агресора. На підтримку їм має стати сильне громадянське суспільство.

Україна не відступить від головної мети – відновити територіальну цілісність і звільнити усю територію від російських окупантів.

**Тема 15. Проголошення незалежності України – велична подія
в історії українського народу (до 30-ї річниці проголошення Акту про
незалежність України)**

Щорічно в Україні 24 серпня відзначається День Незалежності – державне свято, встановлене на честь прийняття Верховною Радою УРСР Акту проголошення незалежності України, що прийнято вважати датою створення держави Україна в її сучасному вигляді.

Час у тридцять років державної незалежності України примушує нас озирнутися назад, спробувати осмислити і пройдений шлях, і запал “реформізму” та розібратися у причинах перемог і поразок, у механізмах, які ведуть до внутрішнього протистояння і не дають можливості для поступального динамічного руху українського суспільства вперед. На ці та багато інших важливих питань державотворення, на які чекає українське суспільство, на наш погляд, не можна знайти відповіді, не звернувшись до глибинних первенців, які лягли (чи могли лягти) в основу підвалин новітньої Української держави як у внутрішньому, так і в міжнародно-правовому вимірах. Одним із найважливіших питань у зазначеному контексті є проблема спадкоємності української державності.

Незалежність України відкриває широкий простір для піднесення всіх духовних сил народу, розвитку його самобутньої і неповторної культури, яка часто нехтувалась, або виставлялась як сурогат різних видів асиміляції з іншими культурами. Довгі часи історії були насичені важкими випробуваннями для українського народу, який споконвічно прагнув до свого суверенітету, незалежності від будь-яких гнобительських сил – правителів, царів та політичних режимів інших національних держав. Кривавими плямами повстань, національних непокор відмічений довгий шлях до самостійної, незалежної держави.

Політичне самовизначення української нації, встановлення канонів самостійної держави склалися під впливом бурхливих історичних подій в Україні, які привели до політичних декларацій загальноновизнаного положення незалежності України. Природа створення незалежної, самостійної держави корениться в тому, що у 1990 році вже існувало загальне піднесення всіх політичних і суспільно-громадських кіл, яке спонукало появу нового державно-правового мислення, коли Верховна Рада Української РСР 16 липня 1990 року ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. За своїм змістом вона стала програмним документом українського державотворення, законодавчого забезпечення державного суверенітету України. Декларація про державний суверенітет України проголошувала самостійність, повноту і

неподільність влади Української держави в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Того ж дня було прийнято постанову “Про День проголошення незалежності України”. У ній зазначено: “Зважаючи на волю українського народу та його одвічне прагнення до незалежності, підтверджуючи історичну вагомість прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє: Вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України”. У Кодексі законів про працю Української РСР з’явився запис: “16 липня – День Незалежності України”. Вперше День незалежності України був відзначений 16 липня 1991 року.

17 березня 1991 року відбувся єдиний в історії СРСР Всесоюзний референдум про збереження СРСР. Одночасно з цим референдумом в Україні з ініціативи Народного Руху України за перебудову було проведено республіканське консультативне опитування: “Чи згодні ви, щоб Україна була у складі Союзу суверенних республік на підставі Декларації про державний суверенітет України”. Позитивно на нього відповіли понад 80 % опитаних.

Наслідком ідеологічної боротьби Народного Руху України за перебудову стало те, що референдумом і опитуванням в Україні були легітимізовані дві абсолютно різні форми Союзної держави і зроблено крок до незалежності – зобов’язання республіканської влади розробити і прийняти декларацію про суверенітет України.

Прийняття Акту відбувалося в умовах, коли під дією зовнішніх чинників суверенітет України опинився під реальною загрозою. Спроба державного перевороту в СРСР у серпні 1991 року виявила повну залежність союзних республік-держав від розвитку подій у Москві, їх беззахисність. Тільки повний провал московського путчу зберіг Україну від втрати національного суверенітету та повернення її до тоталітарних часів. З огляду на це у Києві розпочала роботу позачергова сесія Верховної Ради Української РСР. З доповіддю про політичну ситуацію в країні виступив Голова Верховної Ради України Л. Кравчук. Зі співдоповідями виступили народні депутати О. Мороз – від більшості та І. Юхновський – від опозиції. У доповіді й співдоповідях висловлювалася єдина думка про необхідність вжити рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Було запропоновано визначити і створити всі структури суверенітету та механізм його практичної реалізації, надійну обороноздатну систему, прийняти закони про статус військ, розміщених на території України, вирішити питання про деполітизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Від імені Народної ради І. Юхновський

запропонував проголосити акт, у якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютне верховенство її Конституції, законів та урядових постанов.

24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла Постанову № 1427-ХІІ “Про проголошення незалежності України” й урочисто проголосила незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Акт проголошення незалежності України – політико-правовий документ, яким засвідчувався новий статус Української держави, констатував: “Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв’язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує:

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення”.

24 серпня 1991 року став тією відправною подією, з якою пов’язана новітня історія Української держави, її сучасне і майбутнє.

Постанова Верховної Ради УРСР “Про проголошення незалежності України” містила й рішення про проведення 1 грудня 1991 року республіканського референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності.

24 жовтня 1991 року було опубліковано звернення Верховної Ради України до народу, в якому визначалася історична роль Акту проголошення незалежності України та підкреслювалася особлива відповідальність кожного при визначенні свого волевиявлення на референдумі. “Акт проголошення незалежності України, – зазначалося у зверненні, – це не витвір політиків, депутатів чи партій... Це об’єктивна потреба... Незалежність України – єдина можливість зупинити зубожіння нашого народу і створити гідні наших людей такі ж умови життя, праці і відпочинку, якими відзначаються передові країни світу... Незалежність України – це право і обов’язок збудувати правову демократичну цивілізовану державу, де основними цінностями будуть

реальність прав і суверенітет особистості, гарантованість розвитку і гідності кожного громадянина, представника будь-якої національності, всебічна повага до кожної етнічної меншини, що живе на українській землі...”.

1 грудня 1991 року референдум пройшов в усіх 27-ми адміністративних регіонах України: 24-х областях, автономній республіці Крим та у містах Києві та Севастополі. У голосуванні взяли участь 31 891 742 особи, або 84,18 % виборців. На підтримку Акту проголошення незалежності висловилися 90,32 % тих, хто брав участь у голосуванні, або 28 804 071 громадянин. Референдум мав імперативний характер – його рішення були загальнообов'язковими та не потребували затвердження. Схваливши на всенародному референдумі Акт проголошення незалежності України, народ України надав цьому документу реальної сили та започаткував новий етап розвитку історії України. У червні 1992 року Верховна Рада України постановила: у частині першій статті 73 Кодексу законів про працю України слова “16 липня – День Незалежності України” замінити словами “24 серпня – День Незалежності України”. Тому з 1992 року День Незалежності України щорічно відзначається **24 серпня**.

Разом із цим Актом, 24 серпня 1991 року також була прийнята Постанова Верховної Ради УРСР “Про військові формування на Україні”, було визнано необхідним створення Ради оборони, Збройних Сил України, Національної гвардії, прискорене формування Конституційного суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю та забезпечити її конвертування.

Історики-правознавці та конституціоналісти продовжують дослідження проблематики незалежної України, шукають відповіді на складні питання суверенітету народу, державного суверенітету, організації влади у нових умовах конституційного порядку, проводять аналіз досягнутого рівня прав і свобод людини, які мають бути критерієм демократичної суверенної держави.

Біографія України, як незалежної держави, офіційно розпочалася з Акту проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.). Але передумови для цього закладалися всією історією боротьби українського народу за свої права і вольності. Проголошення Україною Акту незалежності – подія не одного дня, а завершення історично тривалого періоду боротьби українського народу за цю незалежність між старим і новим життям нашої держави, але та межа утворюється досить складно, інколи з відкатами назад, зі стихійними пошуками своєї дороги.

Історію України прийнято відраховувати, як правило, з моменту створення Київської держави в IX столітті. Наступним державним утворенням

на території України стало Галицько-Волинське князівство. У XVII столітті утворюється Козацько-Гетьманська держава, яка проіснувала до кінця XVIII століття.

Підйом національного руху після Жовтневої революції 1917 року оформився в III-й Універсал Центральної Ради 20 листопада 1917 року, який проголосив Українську Народну Республіку – УНР. Здавалося, що ця боротьба принесе довгоочікуваний успіх. Проте, в силу суспільно-політичних зовнішніх причин і внутрішніх суперечностей питання незалежності повсякчас зависало у повітрі. У той період було кілька центрів влади (урядів), кожен з яких вважав себе урядом України загалом. Зокрема, це була Центральна Рада, уряд УНР у Києві та пробільшовицький уряд у Харкові. Обидва уряди вважали себе єдиною легітимною владою на території України. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. більшовики не контролювали і не здійснювали ефективного керівництва більшістю території України і переважна частина населення тогочасної України не підтримувала українського радянського уряду. Про таке ставлення свідчать вибори до Всеросійських установчих зборів, де блок партій та політичних сил Центральної Ради здобув визначну перемогу: 77 % голосів здобули українські соціал-демократи і есери, а більшовики лише 10 %, а також результати до Всеукраїнських установчих зборів, де списки українських партій отримали 69,76 % голосів, а більшовики – 19,18 % (за іншими даними – 17,7 %). Установчі Збори були спробою утворити українську державність парламентарським шляхом. Німеччина, яку керівництво УНР призвало на допомогу у боротьбі з більшовиками, привела до влади свого ставленика – Гетьмана П. Скоропадського – була утворена Українська Держава. Ідея Українських Установчих Зборів була відновлена у формі Українського сейму доби Гетьманату та Трудового конгресу за доби Директорії УНР.

Як про точку відліку української державності говорили і про 22 січня 1918 року – день проголошення незалежності Української Народної Республіки. Цей день символічний удвічі тому, що рік згодом було проголошено об'єднання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки. “22 січня 1918/19 рр. – у цій даті український народ бачить у змістовленні свого національного державного ідеалу” – написав у своїй книзі “Україна – не Росія” Л. Кучма. – “Ця дата нагадувала би нам, що не Й. Сталін з'єднав нас в одну державу (та ще й, як натякають деякі, штучно), що українці одного разу, хоч і ненадовго, але зробили це своєю волею і своїм героїчним зусиллям. Цей день, день Злуки, з неменшим обґрунтуванням можна було б назвати днем України”.

За цим послідувала громадянська війна і череда інтервенцій, які завершилися в березні 1919 року прийняттям на Всеукраїнському з'їзді Рад у

Києві конституції “незалежної Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР)”. Питання легітимності радянської влади в Україні, що закріпилася у боротьбі з українськими національними урядами в добу Національно-демократичної революції 1917–1921 рр., належить до неоднозначних і дискусійних проблем історії держави Україна ХХ ст. і вимагають переосмислення з нових позицій.

Виїхавши з України наприкінці 1920 року, Голова Директорії УНР та її Уряд прийняли на перший погляд непосильне завдання – продовжити всіма доступними їм засобами дію за повернення Україні державної незалежності. Вони ніколи не визнали зобов’язуючими для українського народу ані насильне включення України до складу СРСР у 1922 році, ані диктату держав-переможниць Першої світової війни, які потвердили включення українських земель до складу польської, чехословацької і румунської держав.

Частина українських націоналістів вбачає початок України, як держави, в “Акті проголошення відновлення Української держави” 30 червня 1941 року, називаючи дороговказом і орієнтиром українського народу в його новітній історії. Представники українського самостійницького руху 2 травня 1945 року звернулися до керівника конференції у Сан-Франциско з нагоди утворення ООН, в якому заявили про неправомірність представника радянського уряду України виступати від імені всього народу, оскільки останній є уярмленим режимом. Це була пропагандистська акція самостійників, яка мала на меті привернути увагу світової спільноти до боротьби українського народу за самостійну державу. Зрозуміло, що на рішення надати членство в ООН Україні вплинули важливі політичні чинники того історичного періоду, однак не можна ігнорувати і те, що членство України в ООН стало своєрідною даниною і визнанням з боку світового співтовариства того колосального внеску, який зробив український народ для порятунку світу від німецького фашизму.

Наступний шанс реалізувати незалежну українську державу у повному, юридично оформленому обсязі, представився лише в кінці ХХ століття, після розпаду СРСР. Одні вважають початком української державності 24 серпня 1991 року – момент проголошення Акту про незалежність України, інші – 1 грудня 1991 року – день Всеукраїнського референдуму. Однак, незалежність держави не є встановленою раз і назавжди датою. Її треба оберігати, за неї треба боротися, її треба наповнювати реальним змістом.

Тема 16. Інформаційна експансія Росії в Україну

Війну, розпочату Російською Федерацією на Сході України у 2014 році, експерти називають гібридною. У цій війні, окрім військових засобів агресії, Росія використовує весь арсенал засобів тиску, зокрема: економічні, енергетичні та політичні важелі; дискредитацію України на міжнародній арені; підбурювання сепаратистських настроїв у регіонах тощо. Однією із найнебезпечніших складових цієї війни є інформаційна експансія.

Росія здійснює інформаційний медіа-вплив на Україну протягом усієї новітньої історії українсько-російських відносин. Утім, початок ведення гібридної інформаційної агресії припадає на 2007–2008 рр. У цей період російська сторона проводила активну діяльність із закріплення в українському інформаційному просторі тем і меседжів, що готували цільові аудиторії до подальшої збройної агресії, а також мали стимулювати перехід на сторону противника під час активної фази протиборства.

“Гаряча фаза” інформаційної війни розпочалася восени 2013 року, напередодні Вільнюського саміту, де планувалося підписання Угоди про асоціацію Україна-ЄС. Саме тоді влада Росії почала використовувати проти України всю потужну пропагандистську машину, яка охоплює теле- та радіомовлення, друковані та електронні ЗМІ, кіно, театр, книговидання, концертну, фестивальну та виставкову діяльність, соціальні інтернет-мережі, різноманітні громадські та релігійні організації.

Основною метою російської інформаційної агресії є дезінтеграція суспільства, втрата національної самоідентичності та знищення української державності. Зазначену мету намагаються реалізувати через дискредитацію діючої влади; шляхом нав'язування частині українського суспільства негативного ставлення стосовно курсу євроатлантичної інтеграції України; інспірування соціального незадоволення населення (приводом стає будь-яка чутлива тема, яка зачіпає суспільство та викликає полярні думки і коментарі); просування в українському культурно-інформаційному просторі доктрини “руського міра” тощо.

Інформаційна агресія Росії реалізовується через різні сценарії, які можуть поєднуватися між собою. Один з них передбачає доведення суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Україні до вибухонебезпечного стану і встановлення керівництва держави, яке буде лояльним до російської влади. Інший сценарій передбачає реалізацію ідеї федералізації України, з можливістю регіонів впливати на зовнішню політику і безпеку держави. Втілення зазначеного сценарію призведе до гальмування, або відмови від євроатлантичної інтеграції України, що спровокує опір більшості громадян і з великою вірогідністю сприятиме розпаленню громадянського конфлікту. Цей сценарій Росія

намагається реалізувати через “Мінські угоди”, де однією із вимог до України є надання особливого статусу районам Донецької та Луганської областей, які на цей час не контролюються українською владою.

Інформаційна експансія Росії проти України має три різні складові: інформаційно-технічну, інформаційно-психологічну та інформаційно-сміслову.

Інформаційно-технічна агресія, або кіберагресія – це реалізація загроз в інформаційно-технічній сфері. Тобто, об’єктом такого впливу є інформаційна інфраструктура, інформаційні бази даних тощо. Метою інформаційно-технічної агресії є порушення нормального функціонування інформаційно-технічної інфраструктури держави. Інструментарій досягнення зазначеної мети доволі різноманітний і постійно вдосконалюється, разом із стрімким розвитком техніки та програмного забезпечення. Російська кіберагресія здійснюється шляхом: масованих атак на сайти органів влади, державних та приватних компаній; несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів держави шляхом використання програмно-апаратних засобів з наступним викривленням, знищенням чи витоком інформації; розпаленням протистоянь у соцмережах, у яких активно використовуються тролі і боти; кібершпигунство тощо. З російського боку діють численні хакерські групи, діяльність яких керується російськими спецслужбами.

Для протидії російській кібереагресії українські волонтери у 2014 році організували групу “Українські кібервійська”. Також було створено український “кіберальянс” (об’єднання груп “FalconsFlame”, “Trinity”, “Pux8” і “КіберХунта”). У 2015 році у МВС створений підрозділ кіберполіції. У 2016 році при РНБОУ створений Національний центр кібербезпеки.

Інформаційно-психологічна агресія – це інформаційно-психологічні впливи, спрямовані на введення в оману масової чи індивідуальної свідомості з метою порушення процесів управління суспільством. Об’єктом впливу інформаційно-психологічної агресії є сфера раціонального мислення, а саме – система знань і суджень окремих індивідів, або певних цільових груп суспільства. Метою такого впливу є формування певного ставлення до фактів і подій поточного життя і, як наслідок, – відповідної поведінки у цільовій аудиторії, або прийняття рішень вигідних суб’єкту інформаційно-психологічного впливу. Серед методів використовують: дезінформацію, викривлення та спотворення фактів, необ’єктивність, формування подвійної реальності, а також весь спектр технологій пропаганди тощо.

Наприклад, експерти Інституту масової інформації проаналізували п’ять найпопулярніших російських сайтів новин у липні 2020 року стосовно найбільш популярних тем про події в Україні, які висвітлюються російськими

ЗМІ. Найбільше уваги приділялося ситуації на Сході України. Переважно це була інтерпретація фактів та подій у контексті про обстріли з боку ЗСУ по мирним жителям та порушення ними режиму тиші. А також про відсутність бажання з боку України врегулювати конфлікт на Сході. Частина новин була присвячена темі пандемії в Україні, у контексті “недолугості” української влади впоратися із коронавірусом. До того ж, традиційно для російських ЗМІ, частина новин була присвячена мовному питанню, а саме про ніби “тотальну русофобію на Україні” тощо. Тобто, протягом усіх років активної фази інформаційно-психологічної агресії Росії проти України основна тематика російських новин лишається незмінною. А ті теми, що додаються, інтерпретуються у “звичному” контексті дискредитації української влади, ЗСУ, частини населення України тощо.

У процесі інформаційно-психологічної агресії суб’єкт впливу домагається вигідних для себе рішень від керівництва держави противника через вплив на його населення. Спочатку агресор формує вигідну для себе громадську думку стосовно певних суспільно-політичних процесів і явищ, або може створити атмосферу невизначеності та хаосу, чи ввести в інформаційний простір пряму дезінформацію. Подібні дії призводять до формування певної суспільної обстановки, на яку вимушена реагувати діюча влада, приймаючи рішення вигідні суб’єкту інформаційно-психологічного впливу.

Інформаційно-психологічна агресія відбувається в інформаційному просторі, тобто суб’єкт впливу працює з інформацією і його інструментом є інтерпретація фактів. Наразі важливо усвідомити, що в умовах сучасного інформаційного суспільства (через обсяги інформації, новітні засоби віртуалізації, комунікативні технології тощо) новини вже не є простими повідомленнями про факти та події поточного життя. Світ став складнішим і тепер новини виявляються чиєюсь інтерпретацією фактів, подій, а не простим відображенням дійсності. Інтерпретація – пояснення або тлумачення, як інструмент інформаційно-психологічного впливу не відображає реальну дійсність, натомість: задає певний контекст для висвітлення факту; вибудовує певну логіку події; може опускати чи викривлювати певні факти тощо.

В умовах інформаційного суспільства існує постійній надлишок інформації, тому споживачам важко критично аналізувати всю поточну інформацію для задоволення особистих інформаційних потреб. Відповідно, нова інформація, інтерпретована певним чином, задає відповідну рамку сприйняття всіх наступних взаємопов’язаних фактів та подій. Тому важливо всю нову значущу інформацію отримувати з кількох надійних інформаційних джерел.

Інформаційно-психологічна агресія реалізується у серії взаємопов’язаних інформаційно-психологічних операцій, які у часовому

проміжку є короткостроковими, зазвичай вони прив'язні до сьогодення. Отриманий результат нетривкий і може легко змінюватися за допомогою наступних фактів. Відповідно, зазначений вплив формує інформаційний порядок денний для цільової аудиторії. Цей різновид агресії тактичний за своєю сутністю, який здійснюється з метою дестабілізації (чи стабілізації) поточної суспільно-політичної ситуації шляхом ситуаційної зміни ставлення цільової аудиторії до чогось чи когось (влади, особи, події, факту тощо).

Основними каналами поширення інформаційно-психологічного впливу є ЗМІ, інтернет та соціальні мережі. Активними бійцями фронту інформаційно-психологічного впливу є журналісти. Тобто, журналісти, у відповідності до інформаційної політики ЗМІ, на яке вони працюють, визначають порядок денний в інформаційному просторі, шляхом інтерпретації фактів та подій поточного життя і формують до них певне ставлення у цільової аудиторії. Зазвичай, інформаційно-психологічні атаки спрямовані на певні цільові аудиторії, і значно рідше – на все суспільство загалом. Інформаційно-психологічна агресія не змінює картину світу³ цільової аудиторії впливу, утім маніпулює суспільною свідомістю, впливає на морально-психологічний стан, сприяє поширенню недовіри і підозрливості всередині суспільства, тим самим поступово руйнує його із середини.

Інформаційно-сміслова експансія – це новий вид когнітивного протистояння, який спрямований на пізнавальну сферу, систему цінностей та на картину світу народу-мішені. У такому типі війни спочатку захоплюється розум противника, а вже потім його території. Об'єктом здійснення інформаційно-сміслової експансії є когнітивна сфера (тобто мислення) широких мас суспільства. Тактична мета такого впливу – це трансформація картини світу цільової аудиторії таким чином, щоб вона сама сприймала все “правильне” і відсікала “хибне”, у відповідності до системи уявлень, суджень, цінностей і пріоритетів, закладених суб'єктом інформаційно-сміслового впливу. Стратегічною метою такого впливу є втрата власної ідентичності народу-мішені та перекодування його таким чином, щоб він сам діяв у інтересах суб'єкта інформаційно-сміслового впливу. У межах інформаційно-сміслової війни саме народ перевіряється на стійкість щодо здатності відстоювати свої цивілізаційні, національні, моральні та інші пріоритети. Після дискредитації чи підміни усталеної системи цінностей, спроб

---

³ Картина світу – це складно структурована цілісність яка включає: світогляд, світовідчуття, світосприйняття, переконання, життєву позицію, ідеали, цінності і духовні орієнтири, принципи пізнання і діяльності тощо. Вона визначає специфічний спосіб сприйняття та розуміння людиною подій і явищ світу, а також являє основу, спираючись на яку, людина діє у світі.

нав'язування нової картини світу, народ-мішень (весь, або частина) або зберігає здатність до опору, або ж переходить на шлях співпраці з агресором.

Інформаційно-сміслова агресія відбувається у віртуальному просторі⁴, її інструментом є реінтерпретація, тобто певне нове трактування, пояснення і переосмислення історичних, культурних та інших фактів, процесів, постатей, подій, символів, які визначають самосвідомість народу. Таким чином, шляхом реінтерпретації, ключові культурно-історичні факти, постаті, процеси набувають нових значень та смислів – вигідних суб'єкту інформаційно-сміслового впливу. Так, Росія постійно застосовує метод реінтерпретації стосовно історії, культури та мови українського народу. Сам історичний факт не заперечується, натомість починають з'являтися нові значення цих фактів, подій, завдяки яким українцям намагаються прищепити смисли, вигідні Росії, яка є суб'єктом інформаційно-сміслового впливу. Росія створила значну кількість культурно-історичних міфів, сенс яких зводиться до того, що нібито Україна не має ані власної історії, ані історичної території, ані мови тощо, натомість має спільне культурно-історичне коріння з Росією, споріднені мови тощо. Відповідно до цієї міфології, Україна повинна відмовитися від євроатлантичного вектору розвитку і змінити його у бік Росії. Це є основною метою інформаційно-сміслової агресії Росії проти України.

Каналами поширення інформаційно-сміслового впливу стають: ЗМІ (новини, ток-шоу, науково-популярні та освітні цикли передач на радіо та телебаченні, інформаційно-аналітичні матеріали у друкованих та інтернет-виданнях, авторські передачі, блоги, соціальні мережі тощо). Окрім цього, залучаються: продукти масової культури (кіно, телесеріали, концерти, література), індустрія споживання та розваг, церковно-релігійні заходи, освіта і наука тощо.

Коло бійців, або ретрансляторів інформаційно-сміслового впливу може бути надзвичайно широким. Насамперед це: журналісти, лідери суспільної думки, письменники, артисти, кіносценаристи, представники шоу-бізнесу, митці, науковці, освітяни, політики, релігійні діячі тощо. Інформаційно-сміслові операції є довготривалими у часовому проміжку (цілі можуть досягатися роками) і при цьому майже не помітними для цільової аудиторії впливу, адже часто здійснюються у розважальному форматі. Оскільки інформаційно-сміслова агресія здійснюється невійськовими методами та охоплює майже усі сфери суспільства держави-мішені, її називають гуманітарною війною.

---

⁴ Віртуальний простір (від лат. *virtualis* – можливий) не існує фізично, а є ілюзорною сферою образів і смислів. Віртуальний простір є частиною когнітивної сфери людини. Він формується за законами функціонування міфологічного мислення людини, окрім цього, ЗМІ та інформаційно-технічними засобами візуалізації, а також сукупністю мережових зв'язків фізичного світу, що забезпечують його існування.

Україна протягом усього періоду незалежності перебувала в орбіті інформаційно-сміслового впливу Росії. У медіапросторі, у кіноіндустрії, в розважальній масовій культурі, у церковно-релігійній сферах, у книговидаванні тощо домінувала продукція Росії, через яку часто поширювалися шкідливі для українців смисли та цінності. Це стало одним із вирішальних факторів під час анексії Криму та під час розпалення війни на Донбасі. Адже ментальна картина світу значної частини населення цих регіонів була ідентичною картині світу росіян. Ефективність інформаційно-сміслової війни Росії проти України пояснюється ще й спільним історичним минулим, яке використовується для здійснення інформаційно-смілової експансії на населення України.

Протидія інформаційній експансії Росії повинна мати комплексний характер і відбуватися на усіх рівнях держави. На сьогодні доволі ефективними є заборона низки російських телеканалів, онлайн-ресурсів та соціальних мереж. До того ж заборони діють стосовно проникнення в Україну російських масмедійних та культурних продуктів, які “інфіковані” шкідливими смислами. Разом із цим, необхідно швидше розвивати потужні інформаційні ресурси для тиражування національної моделі розвитку та власних смислів в різних типах носіїв (ЗМІ, література, мистецтво, освіта, наука). Окрім цього, створювати у достатній кількості яскравий і автентичний власний інформаційний і культурний продукт, який продукуватиме власну модель світу. Усе зазначене є найважливішими складовими національної безпеки.

Окрім цього, одним із найдієвіших способів запобігання маніпуляціям вважається медіаграмотність – особиста обізнаність щодо технологій інформаційних і смислових операцій. Медіаосвіта сприяє формуванню в індивідів здатностей: аналізувати та інтерпретувати інформацію; критично осмислювати медіатексти, убезпечувати свій власний інтелектуальний і духовний простір від інформаційної та смислової агресії; здійснювати самостійний пошук інформації; створювати та популяризувати власний медійний продукт тощо.

На сьогодні курси з медіаосвіти поступово вводяться в освітній процес. Окрім цього, існують безкоштовні онлайн-ресурси для самостійного опанування основ з медіаграмотності, розраховані на широке коло охочих. У сучасному світі, де віртуальна картинка часто сильно відрізняється від реальної, кожна людина повинна володіти інструментарієм для захисту від інформаційної експансії, а також вміти критично сприймати медіаповідомлення. Кожен, хто не хоче втратити зв'язок із реальністю та потрапити жити у змодельовану кимось реальність, повинен оволодіти основами з медіаграмотності та розвивати здатність критичного сприйняття інформації.

Тема 17. Хотинська битва – зразок звитяги українського козацтва (до 400-річчя битви під Хотиним)

У вересні – жовтні 2021 року минає рівно 400 років від битви під Хотиним, яка стала символом незламної мужності та героїзму українського козацтва, зразком українсько-польської бойової співдружності. Історичне значення цієї події підкреслюється тим, що в умовах кількаразової чисельної переваги противника козаки на чолі з Гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним змогли вистояти, завдати ворогові критичних втрат і врятувати Україну, Польщу та всю Центрально-Східну Європу від турецько-татарської навали.

На початку XVII століття переважна частина українських земель входили до складу Польсько-Литовської держави – Речі Посполитої. Натомість, південь України перебував під контролем Кримського ханства, яке було васалом Османської імперії, однієї з найпотужніших держав того часу. Військове протистояння між Річчю Посполитою та Османською імперією мало давню історію. В усіх подібних конфліктах активною дієвою стороною виступали українські козаки.

Не стала винятком і польсько-турецька війна 1620–1621 років. Вона була пов'язана з подіями знаменитої Тридцятилітньої війни 1618–1648 років, у якій Річ Посполита підтримувала католицьку імперію Габсбургів. Однак, Габсбурги були традиційними противниками Османів. Допмагаючи їм, поляки розгромили військо Трансильванії – союзника Османської імперії. Після цього трансильванці звернулися по допомогу до турків. Водночас, відбулися важливі зміни в Молдові – ще одній залежній від турків державі. Місцевий правитель Гаспар Граціані вирішив укласти союз із Польщею і запросити на допомогу військо цієї країни.

Наслідком такого комплексу подій стало рішення турецького султана Османа II почати військовий похід у Молдову і на Річ Посполиту. Бойові дії розпочалися восени 1620 року. 40-тисячне турецьке військо під командуванням Іскандера Паші вступило до Молдови. Щоб не допустити перенесення бойових дій на свою територію, поляки вирішили зустріти противника на чужій. До Молдови було вислано армію під командуванням Станіслава Жолкевського – знаменитого польського воєначальника, уродженця України, який десятьма роками раніше уславився взяттям Москви. У війську Жолкевського перебували українські шляхтичі з Волині, Поділля, Галичини, зокрема батько й син Михайло і Богдан Хмельницькі.

Битва відбулася на річці Прут поблизу селища Цецора (нині в Румунії, на кордоні з Молдовою). Польське військо зазнало катастрофічної поразки.

Загинув командувач Станіслав Жолкевський та молдавський правитель Гаспар Граціані, полягло кілька тисяч воїнів. Михайло Хмельницький також загинув (за іншою версією, потрапив у полон і його подальша доля невідома). У турецькому полоні опинився й майбутній Гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький, звідки через деякий час йому вдалося втекти (менш вірогідно – був викуплений родичами).

Цецорський розгром мав дуже серйозні військово-політичні наслідки. Після нього кримськотатарське військо спустошило значні території України, захопивши величезний ясир (полон). А турецький султан Осман II почав готуватися до походу вже безпосередньо задля підкорення Речі Посполитої.

У квітні 1621 року турецьке військо (до складу якого входили контингенти з багатьох васальних держав) виступило зі Стамбула. Його чисельність історики оцінюють у надзвичайно широкому діапазоні – від 50 до 250 тисяч вояків, але більшість наголошує на 120–160 тисячах.

Сейм Речі Посполитої, запровадивши нові податки на армію, зміг зібрати лише від 25 до 30 тисяч воїнів. Цього було явно недостатньо для успішного протистояння турецькій загрозі. Тому польський уряд звернувся по допомогу до Війська Запорозького. Адже за два роки до того українські козаки Петра Конашевича-Сагайдачного в союзі з польсько-литовським військом здійснили успішний військовий похід на Московію, примусивши її до укладення Деулінського перемир'я, вигідного для Речі Посполитої. Проте свої обіцянки щодо покращення становища козаків поляки тоді виконали тільки частково.

Пам'ятаючи про це, П. Сагайдачний спершу відмовився допомагати проти турків. Переговори тривали кілька тижнів. Польська сторона намагалася вплинути на Гетьмана через Патріарха Єрусалимського Феофана III, який тоді перебував у Києві. Зрештою, Сагайдачний погодився, але висунув низку вимог. Серед них найголовніші були: розширити права та привілеї козацтва, збільшити чисельність реєстру (він становив лише 3 тисячі осіб), визнати відновлення православної церковної ієрархії, ліквідованої за Берестейською церковною унією 1596 року. Полякам довелося пристати на ці умови. Після того П. Сагайдачний відвідав Львів і Варшаву, де зустрівся з правителем Речі Посполитої Сигізмундом III та його сином королевичем Владиславом.

Напередодні Хотинської битви українські козаки заклали фундамент майбутнього успіху – запорозькі флотилії здійснили низку дошкульних нападів на турецькі кораблі у Чорному морі, які перевозили важкі облогові гармати, спорядження, військові контингенти. Від травня до жовтня 1621 року їм вдалося знищити 141 ворожий корабель. Це завдало величезної шкоди

морському транспортному постачанню та суттєво ускладнило становище османських сил на суходолі.

За різними даними, П. Сагайдачному вдалося зібрати від 20 до 41,5 тисячі козаків – найбільшу на той час формацію з часів появи українського козацтва. На початку вересня 1621 року польські війська під командуванням Яна Кароля Ходкевича переправилися через Дністер, по якому пролягав кордон між Річчю Посполитою та турецьким васалом Молдовою, і зайняли фортецю Хотин (нині Чернівецька область України). Туди ж на з'єднання із союзником підійшло козацьке військо, а одразу після цього перед стінами фортеці з'явилося турецьке військо під командуванням самого султана Османа II. Турецький правитель на той час мав лише 16 років, тож воєнними справами здебільшого опікувався великий візир Огрілі Хусейн Паша.

Хотинська битва (або, як її ще називають, Хотинська війна) тривала понад 5 тижнів – із 2 вересня до 9 жовтня 1621 року. Ця грандіозна баталія складалася зі спроб турецьких військ захопити фортецю Хотин, польський і козацький табори, а також із серії польсько-козацьких контрударів. Основну роль у бойових діях відігравала піхота, а також артилерія. Щонайменше 17 разів османи штурмували позиції українських козаків та 10 разів – польського війська. Проте захопити їх так і не вдалося. Натомість, під час однієї з контратак козакам вдалося увірватися до турецького табору, проте розвинути успіх вони не змогли через відсутність належної підтримки з боку польських військ. Однак козакам вдалося захопити і забрати до свого табору 7 ворожих гармат.

Постійні нічні вилазки козаків завдавали втрат османському війську та знижували його бойовий дух. Практично кожної ночі українці поверталися до свого табору зі значними трофеями. Всі спроби турецького командування розгромити противника зазнали краху. На початку жовтня 1621 року надійшли відомості, що на підмогу до оборонців Хотина йде посполите рушення на чолі з правителем Речі Посполитої Сигізмундом III та загін донських козаків. До цього моменту втрати турків за місяць боїв сягнули 30 тисяч вояків. Польсько-козацьке військо також зазнало відчутних втрат – до 14 тисяч вояків. Від хвороби помер головнокомандувач Ян Кароль Ходкевич.

Переконавшись у неможливості здобути перемогу, султан Осман II пішов на мирні переговори. 8–9 жовтня 1621 року було укладено Хотинський мирний договір. Фактично, він зберігав статус-кво. Кордони залишилися незмінними. Фортеця Хотин, зайнята поляками, поверталася Молдові – турецькому васалу. Козакам і полякам було заборонено нападати на Молдову, Трансильванію, Валахію, Кримське ханство і володіння Османської імперії,

зокрема здійснювати морські набіги. Зі свого боку, турки й татари зобов'язувалися припинити військові набіги на землі Речі Посполитої. Польський король міг використовувати кримськотатарське військо у військових акціях проти інших країн, насамперед, Московії.

Хоча битва під Хотином фактично закінчилася з нічийним результатом, у Речі Посполитій вона була потрактована як велика перемога. Адже вдалося зупинити ворога, який мав кількаразову чисельну перевагу, і не пустити його на територію своєї країни. Цей успіх був би неможливим без українського козацтва, що становило від половини до двох третин союзного війська. На жаль, Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний дістав тяжке поранення руки в боях і невдовзі після повернення до Києва помер. Сталося це 20 квітня 1622 року. Поховали П. Сагайдачного у Богоявленському соборі Київського Братського монастиря, який був знищений радянською владою в 1935 році. Нині могила українського Гетьмана вважається втраченою, її місце розташоване на території Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Подвиг українських козаків було вшановано після відновлення незалежності України у 1991 році встановленням пам'ятника на місці Хотинської битви.

Невдача під Хотином призвела до внутрішньополітичної кризи в Османській імперії – повстання яничар, унаслідок якого вже через півроку султан Осман II був убитий. Позиції Речі Посполитої на міжнародній арені зміцнилися. Однак польський уряд не виконав своїх обіцянок щодо українських козаків. Чисельність козацького реєстру не збільшили, офіційного визнання православної ієрархії від властей не відбулося. Наслідком цього стало чергове загострення козацько-польських відносин та ціла серія козацько-селянських повстань 1620–1630-х років, які у свою чергу виявилися своєрідною репетицією та передвістям значно масштабнішої події – Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 років.

Тема 18. Михайло Грушевський – видатний історик та політик, голова Української Центральної Ради (до 155-річчя від дня народження)

Михайло Сергійович Грушевський народився 29 вересня 1866 року у м. Холм (нині – м. Хелм, Польща). Походив, як пише він у своїй біографії, з бідної родини Грушів (пізніше Грушевських), з Чигиринського повіту. Представники його родини були переважно дяками й паламарями. Дід Михайла, Федір, переїхав свого часу під Київ, у село Лісники, що допомогло батькові Грушевського, Сергію Федоровичу, здобути освіту і присвятити себе педагогічній діяльності.

Дитячі роки Михайло Грушевський провів на Північному Кавказі, куди батько переїхав працювати, – спочатку в Ставрополі, а потім – у Владикавказі, зрідка відвідуючи Україну. У 1880 році М. Грушевський вступив до Тифліської гімназії, після закінчення якої мріяв потрапити до м. Києва. Проте батько довго не погоджувався відпускати хлопця до “матері міст руських”, побоюючись українського запалу Михайла і наляканий тодішніми студентськими виступами. Однак згодом батько все ж дає згоду на поїздку сина до Києва.

Протягом 1886–1890 років М. Грушевський навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету Київського університету. На третьому курсі М. Грушевський почав виконувати наукову роботу “История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века”, запропоновану професором В. Антоновичем. Монографія отримала золоту медаль і Михайла залишили при університеті для подальшої наукової та педагогічної роботи на кафедрі російської історії. У 1890–1894 роках М. Грушевський працював при Київському університеті як професорський стипендіат, у травні 1894 року захистив дисертацію на ступінь магістра і, за рекомендацією В. Антоновича, був призначений на посаду ординарного професора кафедри всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи Львівського університету.

М. Грушевський брав активну участь у науково-організаційній діяльності Наукового товариства імені Шевченка (НТШ). Під його керівництвом розроблялися статuti НТШ (1896, 1898, 1901, 1903, 1904 рр.), в основу яких були покладені суто наукові, а не політичні і культурні завдання, що викликало опозиційні настрої щодо М. Грушевського. Очоливши НТШ у 1897 році, був його головою до 1913 року. Реорганізуючи НТШ в академічну установу світового рівня (створення бібліотек, музеїв, збирання архівного матеріалу), М. Грушевський сприяв переходові української науки у Східній Галичині від поодиноких індивідуальних історичних пошуків до

організованого, колективного й систематичного вивчення історії України. Залучив до співпраці значні наукові сили (І. Франка, В. Гнатюка).

До Михайла Грушевського ніхто у Східній Галичині спеціально не займався підготовкою наукових кадрів українських національних істориків. Він першим звернув увагу на цю важливу проблему, створивши власну наукову школу істориків України (І. Крип'якевич, В. Герасимчук, С. Томашівський, І. Джиджора, М. Кордуба, І. Кревецький, Ом. Терлецький), яка виконувала освітню (підготовка істориків-професіоналів) і дослідницьку (вивчення широкого кола проблем історії України) функції. М. Грушевський організував археографічні експедиції НТШ до бібліотек та архівів Варшави, Кракова, Москви, Києва, Харкова, започаткував підготовку багатотомного корпусу документів і матеріалів з історії України козацьких часів та історії українського козацтва. Працюючи у Львові, М. Грушевський гостро відчув ставлення поляків до української культури, українського етносу. Саме з цієї причини погіршилися стосунки М. Грушевського із польською університетською колегією.

У Львівському університеті він розробив і читав протягом семи семестрів загальний курс історії України. Цей лекційний курс мав стати основою майбутньої книги. Протягом 1897–1898 років М. Грушевський написав і видав перший том “Історії України-Руси”, у 1898 – другий том, а протягом 1900 року – третій, що містив давній період історії України.

У травні 1904 року у м. С.-Петербург Михайло Грушевський опублікував статтю “Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства” в “Сборнике статей по славяноведению”, де сформулював концепцію самостійного, окремого історичного розвитку українського народу від своїх сусідів як походженням, так і політичним, господарським і культурним життям. Протягом того ж року Михайло Сергійович домагався від царського уряду дозволу на розповсюдження у Російській імперії “Історії України-Руси”.

У вересні 1907 року за участі Михайла Грушевського було утворено нелегальне позапартійне українське громадське об'єднання – Товариство українських поступовців (ТУП), до керівництва якого увійшов і М. Грушевський. Свою політичну платформу М. Грушевський базував у той час на принципах конституційного парламентаризму й автономії України. Як публіцист він активно критикував діяльність українських галицьких політиків, звинувачуючи їх в опортунізмі та угодовстві з пропольськими органами влади краю.

Після революції 1905–1907 років М. Грушевський переніс свою наукову діяльність до Києва. 30 квітня 1907 року він був обраний головою заснованого ним Українського наукового товариства (УНТ), яке будувалося за зразком НТШ. Воно об'єднувало кращі наукові сили Наддніпрянської України і мало, за задумом М. Грушевського, стати фундаментом майбутньої Академії наук України. У 1910 році Грушевський випустив першу частину першого тому “Киевская Русь”, у 1911 – надрукував у Львові й Києві “Ілюстровану історію України” російською й українською мовами (перевидано у 1912, 1913, 1990 рр.), а протягом 1913–1914 років – два томи “Истории украинского казачества”. Численні нариси М. Грушевського з української історії публікувалися болгарською, чеською, німецькою, французькою, англійською мовами. У 1913 році, унаслідок звинувачень в авторитаризмі та деспотизмі з боку опозиційної частини НТШ, М. Грушевський склав із себе повноваження голови товариства.

З початком Першої світової війни Михайло Грушевський із сім'єю від'їжджає до Відня, а потім через Італію та Румунію знову повертається до Києва. У середині грудня 1914 року його заарештовують, обвинувачуючи в австрофільстві й причетності до створення Легіону Українських січових стрільців (українське добровольче військове формування у складі австро-угорської армії в роки Першої світової війни). У лютому 1915 року М. Грушевського висилають етапом до Сибіру як українського сепаратиста і “мазепинця”. Проте заслання до Сибіру замінили засланням до м. Симбірськ (нині – м. Ульяновськ, РФ), де М. Грушевський прожив до осені 1915 року. Згодом, завдяки клопотанням Петроградської Академії наук, йому дозволили переїхати до Казані (нині – столиця Татарстану, РФ) і займатися науковою роботою, але заборонили викладацьку діяльність. У вересні 1916 року він переїхав до Москви під нагляд поліції, з позбавленням права педагогічної та громадсько-політичної діяльності. Втім, М. Грушевський продовжував громадсько-політичну діяльність: відновив роботу московської філії ТУП, брав участь у роботі видавництва “Украинская жизнь”, прагнув об'єднати опозиційні українські сили. Він продовжував проводити і наукову роботу: працював в архіві міністерства закордонних справ Росії, Румянцевській бібліотеці (нині – Російська державна бібліотека) над матеріалами до 8-го тому “Історії України-Руси”.

Лютнева революція 1917 року у Петрограді дала свободу М. Грушевському. 4 березня в Києві утворюється Центральна рада, яка взяла на себе функцію центрального органу руху українського громадянства за “своє право і втрачені вольності”. Період Української Центральної Ради (УЦР)

(березень 1917 – квітень 1918 рр.) – найвищий злет політичної, громадської і державної діяльності Михайла Грушевського. Він став головним ідеологом української революції, творцем її концепції й разом з УЦР пройшов шлях від вимог обмеженої національно-територіальної автономії до становлення самостійної України.

7 березня 1917 року Центральна рада заочно обрала М. Грушевського своїм головою. 12 березня М. Грушевський повернувся з Москви до Києва і приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Він намагався надати стихійному українському рухові організованості, ставив питання про культурне відродження українського суспільства (заснування національних шкіл, політичних товариств тощо). У своїх публіцистичних статтях “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “На переломі”, “Українська самостійність і її історична необхідність” М. Грушевський обґрунтував стратегію досягнення державної незалежності України. 14 березня він виступив на Київському кооперативному з’їзді з вимогою національно-територіальної автономії України у федеративній Російській республіці, вважаючи це найближчим шляхом до самостійності України. 6 квітня 1917 року на Всеукраїнському національному конгресі М. Грушевського одностайно було обрано головою Центральної ради. Центральна рада першим своїм Універсалом 10 червня 1917 року проголосила автономію України у складі Російської федеративної республіки, як голова УЦР М. Грушевський домагався від Тимчасового уряду поступок Україні.

Збройний переворот більшовиків 25 жовтня 1917 року у Петрограді (нині – м. Санкт-Петербург) і невизнання ними Української Центральної Ради поклали край ілюзіям М. Грушевського про перетворення Росії на федеративну республіку. 7 листопада 1917 року УЦР під головуванням Михайла Грушевського III-м Універсалом проголосила Українську Народну Республіку. Наступ більшовиків на Київ викликав появу IV-го Універсалу Української Центральної ради. 9 січня 1918 року на засіданні УЦР під головуванням та на пропозицію М. Грушевського Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку самостійною, вільною і суверенною державою українського народу.

Під тиском наступу більшовиків, разом з урядом УНР М. Грушевський залишив Київ, і 28 січня 1918 року прибув до Житомира, де намагався забезпечити ратифікацію мирного договору з Німеччиною та надання нею військової допомоги для УНР у боротьбі з більшовиками.

М. Грушевський надавав великого значення конституційному процесові в Україні. За його пропозицією 12 лютого 1918 року на засіданні Малої ради у

м. Коростень гербом УНР був затверджений тризуб. Під керівництвом М. Грушевського розроблялася Конституція незалежної УНР, яка була прийнята 29 квітня 1918 року. Згідно Конституції УНР верховним органом влади УНР проголошувались Всенародні збори, які безпосередньо здійснювали вищу законодавчу владу в державі і формували вищі органи виконавчої та судової влади. 14 місяців, протягом яких існувала Центральна рада (з 17 березня 1917 до 29 квітня 1918 р.), М. Грушевський був її незмінним головою – першим спікером першого українського парламенту.

Ліквідація УЦР після перевороту гетьмана П. Скоропадського поклала край державній діяльності Михайла Грушевського. З падінням Центральної ради він переховувався у підпіллі за межами Києва, займався науковою працею, брав участь в обговоренні питання про діяльність Української Академії наук. Вбачав ідеал у західноєвропейських академіях, при цьому відстоював думку, що Українську академію наук необхідно заснувати на базі Українського наукового товариства. М. Грушевський розробив концепцію академії, як громадської асоціації вчених, що розвиватиме переважно гуманітарні та суспільні науки. Однак, він відмовився від пропозиції увійти до складу академії наук, призначеного гетьманом П. Скоропадським. До Києва М. Грушевський повернувся у грудні 1918 року, коли припинила своє існування Гетьманська держава.

Наступ більшовиків на початку лютого 1919 року змусив М. Грушевського виїхати спочатку до Кам'янця-Подільського, а потім до Станіслава (нині – м. Івано-Франківськ). У березні 1919 року М. Грушевський емігрував до Чехословаччини, згодом жив у Відні, як представник закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів. Перебуваючи в еміграції, М. Грушевський розгорнув широку публіцистичну й наукову діяльність: редагував часописи “Борітеся – поборете!”, “Наш стяг”, а також плідно працював над багатотомною “Історією української літератури”. В еміграції Михайло Грушевський дедалі більше відходить від політики й повертається до науки. Разом з дочкою Катериною видає французькою мовою книги “Початок соціалістичного руху на Україні і женевський соцгурток”, “З історії релігійної думки на Україні” та інші. Оселившись 1922 року в м. Баден, під Віднем, М. Грушевський займається лише “Історією української літератури” (написав чотири томи).

Восени 1923 року М. Грушевського обирають дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). 2 листопада 1923 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло ухвалу про дозвіл М. Грушевському повернутися до Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), а 31 грудня на

спільному зібранні ВУАН його заочно обрали академіком кафедри історії українського народу. У березні 1924 року М. Грушевський переїжджає із сім'єю до Києва. Він розгорнув велику науково-організаційну роботу, прагнучи згуртувати українських істориків–представників різних шкіл, заснувавши для них єдиний координаційний центр. У січні 1929 року Михайла Сергійовича, єдиного з тодішніх членів Всеукраїнської академії наук, було обрано дійсним членом Академії наук СРСР. Однак, з осені 1929 року почався погром історичних установ, створених М. Грушевським. У листопаді-грудні 1929 року сесія Ради Всеукраїнської академії наук почала ліквідувати комісії, якими керував М. Грушевський. У вересні 1930 року була закрита науково-дослідна кафедра історії України. Атмосфера репресій 1930-х років не оминула й самого Михайла Грушевського. Дедалі ширше почала розгортатися кампанія проти історичної школи, яку він створив після повернення з еміграції в Україну. 11 грудня 1930 року партійний осередок ВУАН ухвалив рішення про посилення ідеологічної боротьби з М. Грушевським і його теоріями. Широко використовувалося читання рефератів із критикою його поглядів. Більшовики взяли курс на створення безнаціонального радянського суспільства, тому М. Грушевський і його проукраїнські погляди і теорії були більше не потрібні радянській державі. Керівники КП(б)У (С. Косіор, П. Постишев), історики та філософи-марксиста та марксистськи налаштовані (тобто ідеологічно упереджені) дослідники піддавали наукову спадщину і громадсько-політичні та наукові погляди М. Грушевського огульній критиці.

У січні 1931 року на засіданні історичних установ Всеукраїнської академії наук замість історичної секції, яку очолював Михайло Грушевський, було створено історичний цикл (структура нижча за рівнем від історичної секції). Більшість співробітників і учнів М. Грушевського були заарештовані й заслані. 7 березня 1931 року М. Грушевський переїхав до Москви, а 23 березня він був заарештований органами Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) – політичною спецслужбою при Раді народних комісарів (РНК) СРСР. М. Грушевського звинуватили у керівництві контрреволюційною організацією “Український національний центр”. Переведений до слідчого ізолятора ОДПУ в Харкові, М. Грушевський визнав себе винним у тих звинуваченнях, що йому висунули. Втім, 4 квітня 1931 року М. Грушевського звільнили з-під арешту. Він повернувся до Москви, відмовився від попередніх свідчень і своєї участі у контрреволюційній націоналістичній діяльності. Останні роки життя М. Грушевський, як академік

АН СРСР, працював над “Історією України-Руси”. На сьогоднішній день цей твір – найповніша історія нашої держави.

У жовтні 1934 року з підірваним здоров’ям Михайло Грушевський виїхав на лікування і відпочинок до санаторію у м. Кисловодськ (нині – місто у Ставропольському краї, РФ), де після нескладної операції 25 листопада 1934 року раптово помер на 68-му році життя. Його тіло було перевезено до Києва, могила М. Грушевського знаходиться на Байковому цвинтарі.

Як історик та історіограф Михайло Грушевський формувався під впливом наукових праць М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова й В. Антоновича, які ідентифікували себе з так званою народницькою школою. Власне сам він був представником народницького напрямку в історіографії, бо в центр історичного процесу ставив український народ, як етнологічно-історичну цілісність, у якій соціальні інтереси переважали над державними.

Концепція території (або ідея єдності українських земель) є провідною в історичній та публіцистичній творчості М. Грушевського. Наукова модель безперервності українського історичного процесу була засвоєна “державницькою школою”, до якої перейшло багато його учнів, і знайшла визнання серед російських та польських істориків. Наукова спадщина Михайла Сергійовича Грушевського надзвичайно велика й різноманітна. Він – автор майже 2 тисяч праць у галузі української та світової історії, історіографії, літератури, соціології, етнографії, археології, спеціальних історичних дисциплін, що збагатили європейську й національну науку.

Тема 19. Героями не народжуються, ними стають (до Дня захисника України)

Війна – це не тільки мобілізація, волонтерська робота, біженці, поховання загиблих і лікування поранених. Війна – це також і сотні подвигів, що здійснюються щоденно. Зараз на Сході України боронять рідну землю справжні патріоти України. Для них є справою честі і гідності виконати поставлені завдання. Вони готові боротися, рішуче захищати Україну, жертвуючи найдорожчим – життям. За кожною історією – справжній герой, на прикладі якого виховуватимуться прийдешні покоління українців. Вони різні за віком, професією, з різних куточків країни. Багато з них, коли ворог прийшов на поріг нашого спільного дому, не чекаючи повістки прийшли до військкомату, залишивши сім'ї, роботу, рідні міста, дехто повернувся з-за кордону, і стали на захист своїх батьків і дітей. Бо майбутнє України для них – понад усе.

2 травня 2014 року військова колона на чолі з командиром 1-го аеромобільно-десантного батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади Високомобільних десантних військ Збройних Сил України підполковником Тарасом Сенюком вирушила на виконання чергового бойового завдання. Близько 4:00 під час висування противник вдався до спроби обстрілу, зав'язався бій. Вогонь було зосереджено на перші три бронетранспортери, в одному з яких перебував Т. Сенюк. Через радіозв'язок було чути впевнений голос комбата, чіткі вказівки, а для особового складу – жодного шансу піддатись емоціям, страху або піддати сумніву дії командира. Бій тривав близько 10 хвилин. Вогневі точки противника були надійно подавлені.

Та це був лише початок. Близько 5:30 в районі мосту, поблизу міста Слов'янськ, знову зав'язався бій. Сепаратистів було витіснено з блокпоста, і міст опинився під контролем підрозділу Т. Сенюка. Біля мосту, з обох боків, почав збиратися натовп з метою заблокувати рух колони. За рішенням командира, на безпечній відстані від колони було виставлено бійців з метою запобігання провокацій з боку натовпу, а решті військових вказано сектори спостереження. Здавалося, усе під контролем. Проте послабляти пильність було не варто. Протягом всього дня від представників сепаратистських угруповань лунали погрози знищити підрозділ і пропозиції перейти на бік противника. Сепаратисти вимагали скласти зброю та залишити техніку в обмін на життя військових. Однак відповіддю командира батальйону було чітке та однозначне "ні". Коли представники сепаратистського угруповання зрозуміли незламність, непохитність командирського рішення, стійкість волі та силу духу, вони почали вимагати залишити військових Національної гвардії та Внутрішніх військ в

обмін на життя десантників. І цього разу комбат дав чітко зрозуміти своє рішення, що ні своїх, ні тих, хто поруч, не залишить.

Близько 17.00 серед натовпу були помічені сепаратисти зі зброєю. Командир наказав зайняти кругову оборону. У цей час у бік підрозділу пролунали перші постріли, полетів перший “коктейль Молотова” в один з бронетранспортерів. Підполковник Т. Сенюк був попереду і особисто керував розбиранням барикад, щоб створити прохід для виведення колони в безпечне місце. З усіх напрямків посилювався вогонь з різних видів зброї. Твердість характеру, рішучість і мужність комбата, чіткі та впевнені дії особового складу дали змогу колоні вирватися з влаштованої пастки. Підполковник Т. Сенюк залишився вірним Присязі, прийняв командирське рішення, продемонструвавши зразок витримки та мужності. Завдяки чітким і вправним діям врятував від загибелі особовий склад і не допустив втрати озброєння та військової техніки.

3 червня 2014 року батальйон Тараса Сенюка отримав чергове бойове завдання – знищити блокпост противника під містом Слов’янськ Донецької області. Тактична група висунулася вперед. Командир батальйону знову був попереду, разом із розвідувальним взводом. Пролунали постріли, ворожий вогонь посилювався, серед десантників з’явилися перші поранені, був підбитий бронетранспортер українських військових. Зав’язався бій. У ході бойового зіткнення атака була відбита, але командир батальйону підполковник Тарас Михайлович Сенюк загинув від кулі ворожого снайпера. Указом Президента України № 546/2014 від 20 червня 2014 року за виняткову мужність і героїзм, виявлені у захисті територіальної цілісності і незалежності України, жертвоне служіння Українському народові полковнику Тарасу Михайловичу Сенюку посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена “Золота Зірка”.

6 червня 2014 року літак-розвідник АН-30Б транспортної авіаційної ескадрильї “Блакитна стежа” 15-ї бригади транспортної авіації Повітряних Сил Збройних Сил України виконував бойове завдання – фотографував місцевість над містом Слов’янськ Донецької області. Льотчики, для яких це був уже не перший виліт у неспокійне небо Сходу України, збирали досить важливі дані щодо розташування бойовиків і кількості озброєння й техніки. О 17:04 на висоті 4500 метрів, яка вважається безпечною, літак підбила ракета, випущена сепаратистами з переносного ракетно-зенітного комплексу. Удар ракети прийшовся у правий двигун. Його пробило наскрізь, почалася пожежа. З двигуна вогонь перекинувся на крило. Ан-30Б почав різко втрачати висоту. До падіння залишалися лічені секунди. Екіпаж діяв рішуче та відважно. Командир літака підполковник Костянтин Могилко наказав команді покинути літак, а сам відвів

його від житлових кварталів Слов'янська. Командир літака підполковник Костянтин Вікторович Могилко загинув. Його знайшли у кабіні. Він до останнього залишався за штурвалом і навіть не намагався спробувати вийти з літака, в якому не передбачена система катапультивання, а можна лише скористатися задніми дверцятами. Указом Президента України №545/2014 від 20 червня 2014 року за виняткову мужність і героїзм, незламність духу у боротьбі за незалежну Українську державу, вірність військовій присязі підполковнику Костянтину Вікторовичу Могилку посмертно присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена “Золота Зірка”.

14 липня 2014 року поблизу містечка Краснодон екіпаж літака Ан-26 бригади військово-транспортної авіації, що дислокується на Вінниччині, під командуванням майора Дмитра Майбороди виконував завдання із перевезення вантажів та десантування на парашутах матеріально-технічних засобів для бійців АТО. Того дня в Ан-26 було вісім членів екіпажу. Перебуваючи на висоті 6500 метрів, літак був збитий ракетою, що влучила у хвостову частину. Командир екіпажу та його помічник майор Дмитро Шкарбун до останнього тримали штурвал та вирівнювали літак, поки шестеро військовослужбовців змогли покинути борт.

Ан-26 упав на контрольованій терористами території. Згодом тіла командира екіпажу та його помічника місцеві мешканці поховали неподалік падіння літака Дмитру Майбороді присвоєне звання Герой України з удостоєнням ордена “Золота Зірка” (посмертно), Дмитро Шкарбун нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня.

16 червня 2014 року один з підрозділів окремої механізованої бригади імені Данила Галицького отримав наказ здійснити марш і надати допомогу бійцям Національної гвардії України в одному з районів Донеччини. Дорогою наші військові потрапили під обстріл терористів. Кулеметник підрозділу солдат Дмитро Махов отримав вогнепальне поранення обличчя, однак не залишив своїх товаришів без вогневого прикриття. Незважаючи на нестерпний біль у правій скулі, напівсліпий від кровотечі військовослужбовець лише міцніше стиснув руків'я кулемета. Сміливі й рішучі дії контрактника дозволили особовому складу зайняти кругову оборону, організувати евакуацію загиблих та поранених бойових побратимів та дати гідну відсіч терористам.

Солдат Дмитро Махов нагороджений орденом “За мужність” III ступеня. Варто зазначити, що вісімнадцятирічний прикарпатець на той час був наймолодшим військовослужбовцем, який брав участь у проведенні антитерористичної операції.

Заради миру на українській землі приніс себе у жертву екіпаж танку під командуванням капітана Олександра Лавренка. 21 червня 2014 року танкісти батальйонної тактичної групи 93-ї окремої механізованої бригади оперативного командування “Південь” спільно із взводом брали участь у бою за населений пункт Піски у пригороді Донецька. У районі населеного пункту бойовики збудували два блокпости. Перший доволі сильно укріплений, тож на нього були спрямовані основні сили, другий – менший. Завдання з його знищення отримав командир танкової роти капітан О. Лавренко. Офіцер добре усвідомлював значення успішного захоплення цього блокпоста – це унеможливило б вихід противника у тил основної групи.

До екіпажу танка капітана О. Лавренка входили військовослужбовці за призовом по мобілізації – навідник молодший сержант Олександр Вохромєєв і механік-водій солдат Андрій Кулягін. Їхня бойова машина йшла в голові колони. Прикриваючи вогнем піхоту, танкісти стрімко наближалися до ворожого блокпоста. Зав’язався бій.

Терористи відкрили шалений кулеметний і мінометний вогонь. Знищуючи вогневі точки противника, командир екіпажу помітив два вкопані ворожі танки. Від прийняття рішення до пострілу промайнули лічені секунди. Навідник О. Вахромєєв був майстром – від прямого влучення ворожий танк спалахнув, наче коробка із сірниками. Не зупиняючись, бойова машина увірвалася у селище. Група терористів саме завантажувалася в автобуси. Два влучні постріли – і ворожий транспорт злетів у повітря.

Екіпаж БМП-2, що рухався за танком, розпочав евакуацію поранених наших військовослужбовців. Піхотинці зайняли позиції на захопленому блокпості, а танк О. Лавренка вогнем прикрив їх дії та евакуаційну групу.

Під час бою стало відомо, що бойовики готують контратаку, тому командир прийняв рішення відірватися від основних сил АТО, щоб не допустити цього. Бойова машина попала в фугас, в наслідок чого Олександр Вохромєєв і Андрій Кулягін загинули. Олександр Лавренко, будучи важко пораненим, підірвав себе разом із танком. Так командир сказав своє “ні” сепаратистському полону і захопленню бойової машини. “Під час обміну загиблими, – розповів командир бригади, – вразило, що тіла наших хлопців були охайними. На наше німе запитання один з терористів розповів: “Під час бою ми думали, що на нас випустили якихось фанатиків, так самовіддано та відважно вони воювали, більше сотні наших поклали. Тож з поваги до такої хоробрості їхні тіла були відправлені до донецького моргу, де були приведені у належний вигляд...”

22 серпня 2014 року у бою за Іловайськ справжній героїзм виявили танкісти 17-ї танкової бригади. Разом з бойовою групою 3-го батальйону Нацгвардії

“Донбас” вони атакували у самому місті кілька будинків, зайнятих російськими найманцями. Бій у місті – це завжди ближні дистанції. Наші бійці наступали на справжню стіну вогню – по ним біла мінометна артилерія, з кожного підвалу і з кожного даху стріляли гранатомети, кулемети, снайпери.

Місто постійно обстрілювали гаубиці і реактивні системи залпового вогню російських військ. Танкісти били по вогневим точкам, штурмовий загін “Донбасу” під прикриттям танку Т-64 зумів відбити один з будинків. Екіпаж танку у складі командира молодшого сержанта Сергія Ісаєва, солдата-навідника Ігоря Іванченка і механіка-водія солдата Євгена Мартинюка стійко відбивав вогневі атаки ворога, прикриваючи своєю бронєю піхоту. П’ять влучань реактивних протитанкових гранат, і сотні влучень куль, у тому числі крупнокаліберних снайперських гвинтівок прийшлося на танк.

Ворог зазнав великих втрат, але підтягнув резерви. Бій тривав кілька годин. Після чергового влучення у башту був виведений з ладу досилач танкової гармати. Сержант Ісаєв з бою не вийшов – наказав Є. Мартинюку допомогти досиланню снарядів короткими ривками – танк робив ривок, потім різко гальмував, це допомагало заганяти снаряд у ствол. Вони зробили ще кілька пострілів. Ще одна граната влучила у башту – командир і навідник отримали поранення. Черговою гранатою була пошкоджена ходова. Танкісти продовжували стрільбу з кулемета, але й він був виведений з ладу.

В один з моментів бою танкісти побачили, що під вогнем противника лежать троє поранених бійців “Донбасу”. Євген Мартинюк виліз із танка і допоміг побратимам з “Донбасу” покласти поранених на корму бойової машини. Контратака російських найманців була відбита, і тільки тоді танк пішов у тил. Усі поранені були благополучно доставлені на базу. Євген Мартинюк залишився єдиним неушкодженим з усього екіпажу.

Сучасна історія дає дуже багато прикладів високого героїзму, кожен з яких є індивідуальним. Особливе місце серед героїв займає командир батальйону 79-ї окремої десантно-штурмової бригади ЗСУ, підполковник Максим Миргородський, який став першим повним лицарем ордена Богдана Хмельницького.

Навесні 2014 року Максим повернувся з миротворчої місії та став на захист Батьківщини, направившись у зону АТО. Орденом Богдана Хмельницького III ступеня – за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі Указом Президента України від 5 липня 2014 року № 570/2014 – його нагородили за вдалу операцію зі звільнення Красного Лиману. То були спекотні дні для наших десантників. Виконання завдання ускладнили непорозуміння у взаємодії

з доданими до батальйону М. Миргородського підрозділами Національної гвардії для прикриття флангів. У відповідальний момент бою десантники залишилися сам на сам із ворогом, проте Красний Лиман звільнили.

Орден Богдана Хмельницького II ступеня М. Миргородський отримав за захист Донецького аеропорту. Тоді протягом двох з половиною місяців ввірений йому підрозділ відчайдушно бився за цю фортецю. Орден Богдана Хмельницького I ступеня комбат з позивним “Майк” отримав за мужні дії його підрозділу в районі Дебальцевого – село Логвинове, в якому міцно засіли бойовики та постійно обстрілювали українських вояків. Наші мотопіхотні підрозділи намагалися переломити ситуацію, проте кожного разу опинялися під щільним вогнем “Градів” та танків. Після двох днів марних спроб нашої піхоти вибити їх звідти на допомогу прийшли десантники. Бій тривав 9 годин і згодом із двома ротами 30-ї та 24-ї мотопіхотних бригад батальйону десантникам все ж таки вдалося вибити противника з Логвинового.

Місто Дебальцеве було найгарячішою точкою АТО узимку 2015 року. Історія героїчної оборони Дебальцівського плацдарму явила світові безліч прикладів справжньої сили, стійкості духу та витримки наших воїнів.

На початку 2015 року заступник редактора телерадіокомпанії Міністерства оборони України “Бриз” капітан-лейтенант Дмитро Лабуткін прибув у сектор “С” зони антитерористичної операції. Практично з першого дня, після підписання 12 лютого 2015 року Других мінських угод про перемир’я, російські терористи та найманці грубо порушували цей меморандум. Обстріли та підступні атаки ворога на українські позиції тільки посилювались. Вкрай необхідними ставали докази злочинів російських окупантів на українській землі. Дмитро це добре розумів, тому оперативно передавав з Дебальцевого вагомі докази присутності там регулярних російських військ та фактами спростовував кремлівську брехню, демонструючи світові правду.

Сунули численні диверсійні групи, посилювались обстріли, активізували роботу ворожі снайпери. Згодом українські військові отримали наказ: вийти з Дебальцевого. Разом з розвідниками Д. Лабуткін 16 лютого 2015 року вирушив на чергове завдання, яке стало для нього останнім. Українська група потрапила в засідку. Залізничні колії не дозволяли бойовій машині просунутись уперед. Кулеметні черги ворога сипались, немов дощ. Наші бійці мужньо протистояли терористам, відстрілюючись до останнього набою, але сили були нерівні. Пізніше окупанти з притаманною їм жорстокістю та цинізмом оприлюднили жахливі кадри про розстріляний український бронетранспортер.

За особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність

військовій присязі указом Президента України № 366/2015 від 27.06.15 р. капітан-лейтенант Дмитро Лабуткін нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно), наказом Міністра оборони України – відзнакою “За військову доблесть” (посмертно). У липні 2016 року військовому журналісту присвоєно почесне звання “Народний Герой України”.

Під час активної фази ведення бойових дій у січні-лютому 2015 року на Дебальцівському напрямку підрозділ старшого солдата 30-ї окремої механізованої бригади Петра Дубовика знаходився в оперативному резерві. Отримавши завдання – підтримати бійців 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади, дві роти зі складу 30-ї ОМБ рушили в напрямок Дебальцевого. Усе складалося добре, допоки “Гради” окупантів не почали повне знищення селища Рідкодуб, на околицях якого стійко тримали оборону українські захисники. Бойовики кинули всі сили на захоплення цього важливого залізничного вузла на Донеччині. В українських військових закінчувалися набої, шляхи підвезення боєприпасів були майже перекриті, тому командування прийняло рішення залишити позицію. З оточених терористами навколишніх сіл поблизу Дебальцевого українські військові виходили організовано. У той важкий час багатьом нашим захисникам допомагав саме Петро.

За перший рейд механік-водій БМП П. Дубовик вивіз у безпечну місцину, куди не могла дістати ворожа артилерія, 25 бійців. Потім знову рушив по хлопців, які залишалися у тому пеклі. Обстріли не припинялися ні на хвилину, проте бажання врятувати життя побратимам переважало все, навіть імовірну власну смерть. Назад у село він прорвався без ускладнень. Зворотній шлях з-понад двома десятками бійців на машині пройшов під шаленими обстрілами з мінометів та артилерії. Живими та неушкодженими цього разу доїхали не всі: одному бійцю відірвало руку і він загинув від втрати крові, другому – голову. Жах на обличчях не зміг приховати навіть мазут, який “випльовувала” машина під час несамовитих перегонів зі смертю. Прибувши на місце, бійці швидко десантувалися, а їхній рятівник, не гаючи часу, приготувався до третього, не менш небезпечного, заїзду. Машина заревіла і рвонула просто в епіцентр бойових дій.

Коли Петро наблизився до Рідкодуба, побачив, що снаряди ворожої артилерії влучали прямісінько в село. Наші бійці з притаманною українцям зухвалістю відбивали наступ ворожої піхоти, яка пішла після артилерійської підготовки. Боєприпаси закінчувались. Відірвана башта танка, який підтримував захисників, лежала за десять метрів від самого панцерника. Їдкий дим спаленої техніки та людських тіл забивав дихальні шляхи. Поранені допомагали пораненим. А ті, хто відбивав наступ, гучними криками супроводжували власні кулеметні черги. Побачивши машину із червоними і

ще теплими калюжами крові, хлопці не запитували зайвого, а просто мовчки вилазили на броню та чіплялися, хто за що міг.

Машина рушила з місця. Наблизившись до найнебезпечнішої ділянки шляху, водій зупинив її, щоб перехреститися. І тільки-но БМП зупинилась, як перед нею раптом розірвався снаряд. Він влучив би по центру машини, якщо б та не припинила рух. Кілька осколків вдарило в нижню частину броні, але нікого не зачепило, лише колихнуло машину. Під безперервним обстрілом ворожої артилерії і гранатометів Петро Дубовик вправно долав кілометри, тому третя та четверта поїздки, на щастя, були без втрат. Коли вп'яте приїхав в село, велів хлопцям спочатку завантажити тіла убитих. Він не міг їх залишити на осквернення ворогові і бійці схвалили таке рішення.

Ризикуючи життям, Петро врятував бійців з 128-ї, 25-ї, 13-ї бригад і 30-ї ОМБ, які раніше вирушили їм на допомогу. Більше ста людей. Старшого солдата П. Дубовика за особисту мужність та героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, нагородили Орденом “За мужність” III ступеня.

Тоді, узимку 2015 року, під час наймасштабнішої злочинної операції російсько-терористичних військ на Донбасі, у запеклих боях під Дебальцевим за Україну полягло чимало українських героїв, багато воїнів зникли безвісти, майже сотня бійців потрапила у полон. Дебальцеве – це довгий бій у різних місцях, що складається з низки героїчних епізодів, що не день, то історія. Про ті події неможливо розповісти, як про єдине ціле. Прикладів виняткового героїзму чимало. В українській армії дуже багато патріотів, свідомих громадян, військовослужбовців – контрактників і мобілізованих, які ще донедавна й уявити не могли, що здійснять героїчні вчинки в боях за незалежність України. Іноді – ціною власного життя.

29 січня 2017 року командуванню 1-го механізованого батальйону 72-ї окремої механізованої бригади було поставлено бойове завдання розгорнути два спостережні пости перед передовими позиціями противника. О 4-й годині ранку штурмова група капітана Андрія Кизила в кількості 19 бійців, висуваючись на позиції для зайняття спостережних постів, виявила ворожу диверсійно-розвідувальну групу та вступила у вогневе зіткнення.

В результаті бою противник був вимушений відступити до своїх позицій. Під час відходу сил терористів розпочався артилерійський обстріл зі сторони противника. Капітаном було прийнято рішення зайняти взводний опорний пункт (ВОП) противника задля збереження життя і здоров'я військовослужбовців. Під час зайняття ВОП терористів розпочалось бойове зіткнення штурмової групи з переважаючими силами противника. Внаслідок бою противник зазнав втрат у кількості 20 терористів, одного бойовика “ДНР” взято в полон.

Після бойового зіткнення капітан А. Кизило організував оборону цього ВОП до підходу основних сил 1-го механізованого батальйону. Штурмова група відбила атаку противника, після чого зі сторони терористів знову розпочався артилерійський обстріл. О 9:40 внаслідок прямого влучення артилерійського снаряду в окоп капітан Андрій Кизило, молодший сержант В. Бальченко та солдат Д. Оверченко з його штурмової групи загинули.

Указом Президента України № 21/2017 від 1 лютого 2017 року, “за виняткову мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі”, Кизилу Андрію Олександровичу присвоєно звання “Герой України” (посмертно). 10 лютого 2017 року він нагороджений відзнакою “Народний Герой України” (посмертно). Наказом Міністра оборони України капітан Андрій Кизило (“Орел”) навечно зарахований до списків 1-ї навчальної роти ліцеїстів Київського військового ліцею імені Івана Богуна (посмертно).

Станом на 6 липня 2020 року до “Книги пам’яті полеглих за Україну”, де враховані всі бойові та більшість не бойових втрат, яких зазнала Україна в зоні проведення АТО та ООС, внесені 4320 імен загиблих. Серед них – 16 жінок.

15 жовтня 2019 року у снайперському протистоянні на позиціях ЗСУ поблизу м. Мар’їнка (Донецька область) загинула старший солдат, снайпер 101-ї окремої бригади охорони ГШ ЗСУ Ярослава Никоненко (“Гера”). Указом Президента України №804/2019 від 5 листопада 2019 року, “за особисту мужність і самовіддані дії, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України”, Ярослава Сергійовича Никоненко нагороджена орденом “За мужність” III ступеня (посмертно).

Війна – це зараз не слово, а реальність. Але кожен з нас хоче миру. Мир, незалежність та цілісність держави завойовують для нас учасники АТО/ООС – справжні Герої сучасності. Про них варто знімати фільми, писати книжки та розповідати в школах. Ми повинні зробити все, щоб про них не забули. Пам’ять про загиблих – це наш біль і наша гордість за те, що ми мали честь жити з ними в одній країні. Повага і вшанування живих героїв – наш громадянський обов’язок. До останнього вони залишилися вірними кожному слову Військової присяги: “...присягаю Українському народові завжди бути йому вірним і відданим, обороняти Україну, захищати її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, сумлінно і чесно виконувати свій військовий обов’язок...” На прикладах їх героїчних вчинків будуть виховуватися багато поколінь українців – відважних, гордих, сміливих, вільних і щасливих мешканців незалежної країни, заради квітучого майбутнього якої тисячі патріотів віддали своє життя...

Тема 20. Війни і військові конфлікти у сучасному світі

На межі ХХ і ХХІ століть сталися фундаментальні зміни у сфері міжнародної безпеки. Світова спільнота зустрілася з принципово новими викликами й загрозами. У багатьох регіонах світу спостерігається міждержавне суперництво, що загрожує спалахом локальних війн і воєнних конфліктів, які здебільш можуть мати форму збройного протистояння.

Історики підраховали, що за останні 5,5 тисяч років на Землі відбулося 15,5 тисяч війн і воєнних конфліктів. За 15 років, з кінця ХІХ століття до Першої світової війни, було зареєстровано 36 війн і воєнних конфліктів, за 21 рік між двома світовими війнами – з 1918 р. до 1939 р. – сталося 80 війн, а з 1945 р. до 1990 р. – 300 війн. За останні 10 років ХХ століття відбулося близько 100 війн і воєнних конфліктів.

Найбільш масштабні збройні конфлікти, які виникали на планеті після Другої світової війни, не припинилися й досі, особливо на тих територіях, де є такі ресурси, як нафта. До них відносяться:

Джамму і Кашмір (Індія) – з 15 серпня 1947 року;

Палестина (Ізраїль) – з 29 листопада 1947 року;

Курдистан (Ірак) – з 11 вересня 1961 року;

Курдистан (Туреччина) – з 15 серпня 1984 року;

Курдистан (Сирія) – з 19 липня 2012 року;

Нагірний Карабах (Азербайджан) – з 20 лютого 1988 року до 5 травня 1994 року, з 27 вересня до 10 листопада 2020 року.

Більш локальні – перейшли у фазу замороженого конфлікту:

Косово (Сербія) – з 28 лютого 1998 року до 17 лютого 2008 року;

Кіпр – з 15 липня 1974 року до 15 листопада 1983 року;

Абхазія (Грузія) – з 18 березня 1989 року до 26 листопада 1994 року;

Південна Осетія (Грузія) – з 10 листопада 1989 року до 24 червня 1992 року та з 8 до 16 серпня 2008 року;

Придністров'я (Молдова) – з 2 вересня 1990 року до 31 серпня 1992 року.

Деякі конфлікти вдалося локалізувати чи навіть припинити повністю:

Чечня (Російська Федерація) – з 8 червня 1991 року до 16 квітня 2009 року, проходив у два етапи: з 11 грудня 1994 року до 31 серпня 1996 року (Перша чеченська війна), та з 7 серпня 1999 року до 16 квітня 2009 року (Друга чеченська війна);

Східна Славонія, Баранья та Західний Срем (Хорватія) – з 30 травня 1990 року до 15 січня 1998 року.

Етнічні конфлікти на території колишнього Радянського Союзу. Перший збройний конфлікт на етнічному ґрунті виник у *Нагірному Карабаху* між

вірменами та азербайджанцями ще за часів існування СРСР. У 1988 році вірмени, яких була більшість у Нагірному Карабасі, захотіли приєднатися до Вірменії, але Азербайджан виступив проти. Сутички почалися в Єревані на початку 1988 року і невдовзі переросли у погроми в азербайджанському Сумгаїті. Радянські війська втрутилися у конфлікт і невдовзі Вірменія приєднала спірну територію, а восени 1991 року Нагірний Карабах проголосив незалежність. Нагірно-Карабаську Республіку не визнала жодна країна світу, крім таких квазіутворень, як Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я. Наразі конфлікт заморожений.

Заворушення в *Абхазії* почалися влітку 1989 року, коли цей регіон захотів відділитися від Грузинської Радянської Республіки. Військові дії розпочалися влітку 1992 року. В серпні 2008 року абхазькі збройні формування за підтримки Росії витіснили грузинські війська з Кодорської ущелини. Збройні сили Росії досі на території Абхазії забезпечують підпорядкованість уряду РФ. Конфлікт заморожений. Абхазію визнали РФ, Нікарагуа, Венесуела, Науру, Сирія й такі невизнані республіки, як Південна Осетія, Придністров'я, "НКР" та "ДНР".

Паралельно від Грузії від'єдналася *Південна Осетія*. У 1989 році автономія вийшла зі складу Грузії й почалася війна. В 1990 році Південна Осетія проголосила створення "Південно-Осетинської Радянської Демократичної Республіки" й у Цхінвалі відбулась ескалація збройного протистояння між місцевим населенням та грузинськими силовиками. Друга фаза війни розпочалася з військовою агресією РФ проти Грузії 8 серпня 2008 року в Цхінвалі. Досі немає точних даних щодо кількості загиблих та біженців. Південна Осетія перебуває під впливом та на утриманні РФ, чії війська розташовані на території анклаву. Конфлікт заморожений. Осетію визнала РФ та створені нею псевдо-республіки.

Сепаратисти у молдавському *Придністров'ї* почали свою активність у 1990 році. Після дворічного збройного конфлікту, в якому загинуло близько 1200 осіб, Кишинів остаточно втратив контроль над регіоном. На боці сепаратистів тоді взяли участь окремі бійці, підрозділи й частини російської армії зі своїм озброєнням і бойовою технікою. У 1992 році за двосторонньою російсько-молдавською угодою на адміністративних кордонах між Придністров'ям і Молдовою була розпочата миротворча операція за участю російських і молдавських військ, а також збройних формувань. На території невизнаного Придністров'я розквартирована оперативна група російських військ (близько 1400 військовослужбовців). Незалежність Придністров'я визнали тільки Південна Осетія, Абхазія та Нагірний Карабах. Наразі конфлікт заморожений.

Чечня. Одним з найбільш проблемних регіонів на Північному Кавказі ще з часів російської колонізації була мала Чечня. У процесі розпаду Радянського

Союзу у 1991 році чеченці проголосили незалежну Чеченську Республіку (пізніше Чеченська Республіка Ічкерія), яку очолив Джохар Дудаєв. Чечня відділилася від Іnguшетії, яка залишилася в складі Російської Федерації.

Перша чеченська війна почалася в грудні 1994 року, коли РФ намагалася відновити контроль над Чечнею. Проросійський уряд очолив Доку Завгаєв, у травні був вбитий Джохар Дудаєв. Влітку 1996 року чеченські партизани заволоділи містами Грозний і Гудермес. Між Ічкерією та федеральним керівництвом РФ були підписані Хасавюртовські угоди, якими де-факто визнано незалежність Чеченської Республіки Ічкерія, а з її території виведено російські війська.

Після серії вибухів у російських містах у 1999 році розпочалась друга чеченська війна, коли РФ відновила контроль над більшою частиною території Чечні. Місцеву адміністрацію очолив Ахмат Кадиров, який загинув унаслідок теракту в 2004 році. Його син Рамзан став першим віце-прем'єром Чечні щодо керівництва силовим блоком. У грудні 2005 року Кадиров обраний головою чеченського відділення партії “Єдина Росія”.

У березні 2005 року під час спецоперації ФСБ загинув Аслан Масхадов. Доку Умаров, що очолив повстанців, оголосив 2007 року про скасування Ічкерії та “Імарату Кавказ” (заборонений в Росії як терористична організація).

У лютому 2007 р. президент РФ Володимир Путін підписав указ про призначення Кадирова тимчасово виконуючим обов'язки президента Чечні, в березні республіканський парламент затвердив Кадирова президентом Чечні.

Бої в Чечні тривали до весни 2009 року, після чого збройний конфлікт в регіоні вважається таким, що ліквідований.

Незадовго до Щорічної Мюнхенської конференції з безпеки, яка відбулася у лютому 2020 року, Міжнародна кризова група визначила топ-10 збройних конфліктів, які цього року привернули до себе особливу увагу.

Конфлікт в Афганістані (військова операція НАТО проти ІДІЛ і “Талібану”) вийшов на перше місце. У звіті наголошується, що внаслідок бойових дій в Афганістані гине більше людей, ніж під час будь-якого іншого поточного конфлікту в світі. Протистояння в Афганістані триває понад 19 років (з жовтня 2001 року). Тільки з 2009 року там загинули вже понад 100 тисяч осіб. При цьому за останні два роки рівень кровопролиття в Афганістані тільки зріс.

Проте експерти вважають, що у переговорах США і “Талібану” може з'явитися прогрес. “Збереження статусу-кво дає тільки перспективу нескінченної війни, а виведення американських військ без угоди може спровокувати повернення до громадянської війни 1990-х років і ще більшого насильства. Угода між США і талібами ознаменує собою тільки початок довгого шляху до врегулювання”, – підкреслюється у звіті.

Конфлікт в Ємені (повстання шіїтів-хуситів проти уряду Ємену) посідає друге місце в рейтингу. Конфлікт триває менше, ніж на Донбасі, але загиблих вже понад 100 тисяч. Те, що відбувається в Ємені, у 2018 році в ООН назвали гіршою гуманітарною кризою у світі – в країні почався голод. У 2019 році у конфлікті сталося затишшя, сторони уклали угоду про припинення вогню, але про завершення війни годі й казати.

Протистояння в *Ефіопії* (третє місце в рейтингу) триває понад 9 місяців. Причинами конфлікту стало давнє протистояння між урядом Абія Ахмеда Алі і владою автономного регіону в особі правлячої там партії Народний фронт визволення Тиграю (НФВТ). 9 вересня 2020 року влада регіону Тиграя провела загальні регіональні вибори в Раду представників Тиграя, незважаючи на заборону федерального уряду, який скасував проведення виборів в регіонах через пандемію COVID-19. Парламент Ефіопії визнав вибори неконституційними. Це рішення спровокувало ускладнення відносин між центральним урядом і владою автономії. На виборах в Тиграї переміг НФВТ.

У жовтні 2020 року відносини між урядом Ефіопії і владою Тиграя істотно погіршилися. Прем'єр-міністр Ефіопії Абій Ахмед Алі відмовився визнавати підсумки виборів в Тиграї, у відповідь влада автономії заявила, що не визнає федеральний уряд легітимним. 8 жовтня парламент Ефіопії розірвав відносини з Радою представників Тиграя і регіональною виконавчою владою.

4 листопада НФВТ атакував військову базу в районі Тиграї і спробував її пограбувати. Федеральній владі також не сподобалося, що текстильна компанія в Тиграї виробляла військовий одяг, схожий на форму еритрейської армії, щоб звинуватити уряд Еритреї в агресивних діях проти жителів регіону. 22 листопада Федеральні підрозділи Ефіопії приступили до нової фази операції проти загонів Народного фронту визволення Тиграя, метою якої є взяття столиці штату Тиграї міста Мекеле.

На четвертому місці конфлікт у ще одній африканській країні – *Буркіна-Фасо*. Унаслідок заколоту ісламістських збройних угруповань, який триває майже чотири з половиною роки, загинули понад 700 осіб. У Буркіна-Фасо на листопад 2020 року також намічені загальні вибори, але їх результат можуть поставити під сумнів через напружену ситуацію в країні.

На п'ятому місці в рейтингу – *громадянська війна в Лівії*, яка триває вже 9 років. Число загиблих наразі невідомо, але станом на серпень 2011 року налічувалося понад 50 тисяч осіб. Експерти вважають, що війна в Лівії може загостритися, оскільки сторони активно підтримують з-за кордону. “Лівія давно стала ареною для зовнішньополітичного змагання. Щоб покласти край війні, іноземні держави повинні будуть припинити озброювати своїх лівійських союзників і замість цього підштовхувати їх до переговорів, але перспективи цього здаються туманними”, – йдеться у звіті.

У рейтинг також включені два конфлікти, загиблих унаслідок яких немає: *конфлікт у Перській затоці* (США і Ізраїль з одного боку, та Іран – з іншого), а також *холодна війна між США і КНДР*.

Міжнародна кризова група висловила побоювання, що може статися ескалація прикордонного конфлікту між Індією і Пакистаном. *Конфлікт у Кашмірі*, який триває понад рік, експерти поставили на восьме місце в рейтингу. У результаті бойових дій загинули 45 індійських поліцейських – усі після теракту, який скоїв пакистанський смертник. *Конфлікт у Венесуелі*, який стався через результати президентських виборів (боротьба між Ніколасом Мадуро і Хуаном Гуайдо) посів дев'яте місце. За рік конфлікту в країні загинули близько 1600 людей, ще 1,7 млн, за даними ООН, потребують гуманітарної допомоги.

Конфлікт на Донбасі, незважаючи на понад 13 тисяч загиблих, замикає рейтинг. За останніми даними управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН) за весь період військового конфлікту, з 14 квітня 2014 року до 31 березня 2020 року його жертвами стали близько 41–44 тисячі осіб.

Точну кількість загиблих підрахувати неможливо. За 6 років війни загинуло від 13 до 13,2 тисячі осіб, з них близько 4 тисячі 100 українських військовослужбовців та 5 тисяч 650 членів озброєних груп. УВКПЛ ООН зафіксувало 3055 випадків загибелі цивільних осіб. Люди гинули від масованих обстрілів із забороненої зброї, а також від стрілецької зброї чи підірвалися на протипіхотних та протитанкових мінах, розтяжках, або внаслідок детонації вибухонебезпечних залишків війни. За 6 років на мінах та інших вибухових пристроях підірвалися 329 цивільних осіб.

До сумного списку загиблих цивільних увійшли 298 пасажирів та екіпаж “Боїнга” рейсу МН17 “Малайзійських авіаліній”, який був збитий російською ракетою “Бук” 17 липня 2014 року в небі над Донбасом на шляху від Амстердама до Куала-Лумпура.

Серед жертв війни на Сході України налічується від 29 до 31 тисячі поранених, серед яких близько 7–9 тисяч цивільних, від 9,5 до 10,5 тис. українських військовослужбовців і від 12,5 до 13,5 тис. членів озброєних груп.

Від війни довелося втікати приблизно 2 мільйонам осіб, серед них майже 1,5 млн. українців перебралися жити до інших регіонів України. Найбільше офіційно зареєстрованих переселенців проживають у Донецькій та Луганській областях.

Врегулювання конфлікту триває з літа 2014 року у Нормандському форматі, в якому беруть участь президенти України, Росії, Німеччини та Франції. Остання зустріч “нормандської четвірки” відбулася в Парижі, за її підсумками лідери країн підписали спільне комюніке. Наразі конфлікт триває.

**Тема 21. Другий Зимовий похід Армії УНР – героїчна спроба
визволення України від більшовиків
(до 100-річчя Другого Зимового походу Армії УНР)**

На жовтень і листопад 2021 року припадає 100-та річниця Другого Зимового походу Армії Української Народної Республіки – останньої, героїчної спроби вибороти незалежність УНР та визволити Україну від більшовицького режиму.

У листопаді 1920 року відступом Дієвої Армії УНР за Збруч та її інтернуванням у польських таборах завершилася регулярна збройна боротьба за незалежність і соборність України. Попри всі зусилля, численні жертви та боротьбу на дипломатичному фронті, Українській Народній Республіці не вдалося втримати територію. Вона впала під ударами більшовиків, втративши підтримку з боку Польщі, гарантовану Варшавськими угодами квітня 1920 року. Натомість, польське політичне керівництво, також не маючи достатніх сил для продовження війни з більшовиками, уклало з ними перемир'я та почало підготовку мирного договору (підписаного в Ризі 18 березня 1921 року). Тим самим Польща відмовилася від виконання своїх зобов'язань перед УНР за Варшавськими договорами.

Проте політичне й військове керівництво УНР, яке вимушено перебувало на території Польщі, не втрачало надії на продовження боротьби. У таборах для інтернованих українська армія повністю зберігала свою структуру й жила сподіваннями на швидке повернення на Батьківщину. Ці надії підживлювалися регулярними повідомленнями про розгортання селянського повстанського руху в Україні. Селяни, невдоволені політикою “воєнного комунізму” (безконтрольні вилучення зерна, заборона торгівлі, колективна відповідальність за невиконання планів, масовий терор), зі зброєю в руках повставали проти більшовицького режиму. Проте їм бракувало єдності, наявності єдиного координаційного центру, достатньої кількості зброї та вміння протистояти регулярним військовим частинам, у результаті чого Червона армія та чекісти придушували селянські повстання з надзвичайною жорстокістю.

У січні 1921 року при Головній команді військ УНР було створено Патризансько-повстанський штаб (ППШ) для підготовки загального антибільшовицького повстання в Україні. На той час Головним отаманом (тобто головнокомандувачем усіх збройних формувань УНР) залишався керівник держави Симон Петлюра, командувачем Армії УНР – генерал Михайло Омелянович-Павленко, який уславився під час Першого Зимового

походу 1919–1920 років. Патризансько-повстанський штаб очолив інший учасник того походу, генерал-хорунжий (відповідник сучасного звання генерал-майора) Юрій Тютюнник. Його начальником штабу став полковник Юрій Отмарштейн. ППШ спочатку діяв у Тарнові, а потім переїхав ближче до польсько-радянського кордону – до міста Львів.

Після укладення Ризького миру становище уряду УНР у Польщі ускладнилося ще більше. За умовами договору, Польща визнала незалежність маріонеткової більшовицької Української Соціалістичної Радянської Республіки (вже наступного 1922 року УСРР увійшла до складу новоствореного Радянського Союзу). А також відмовилася підтримувати і навіть була зобов'язана прибрати зі своєї території будь-які організації, які “присвоюють собі роль уряду другої сторони або частини її території”. Це безпосередньо стосувалося уряду та Армії Української Народної Республіки. Польща насправді не поставила українцям вимоги залишити країну, але вже не могла жодним чином офіційно допомагати їм.

Для Другого Зимового походу Ю. Тютюннику вдалося набрати близько 1500 добровольців. Звичайно, з такими обмеженими силами годі було сподіватися на перемогу над Червоною армією в повномасштабному бою. Тому ставку зробили на партизанські методи боротьби, знищення залізниць, захоплення вузлових станцій, ліквідацію осередків більшовицької влади на місцях, проведення агітаційно-пропагандистських заходів у надії на поповнення армії місцевим населенням та початок всенародного повстання в Україні.

Проте умови для початку походу виявилися дуже невигідними. В Україні внаслідок більшовицьких реквізицій продовольства та неврожаю починався масовий голод, що набував ознак Голодомору. Суспільство, що потерпало від надвисокої смертності, не було готове до організованої збройної боротьби. До всього, додавалася втома від війни, що практично безперервно тривала уже 7 років – від вибуху Першої світової влітку 1914-го.

Тривалий час заgonи Ю. Тютюнника не мали жодного озброєння, і це серйозно затримувало початок походу. Тільки 3 листопада зброю було отримано від поляків, причому в оригінальний спосіб: поляки буцімто “загубили” вагон із озброєнням на станції Кльосове, а українці його “пограбували”. Для того, аби не дати більшовикам приводу заявити про порушення умов Ризького миру, поляки навіть організували “переслідування” кradіїв підрозділами уланів. Завдяки цій акції у

розпорядження повстанських загонів Тютюнника надійшло 430 гвинтівок і 17 кулеметів з набоями, гранати, шаблі, списи, вибухівка.

За лічені тижні до початку походу більшовики змусили поляків видалити зі своєї території “Російський евакуаційний комітет” Бориса Савінкова, який також готував подібний повстанський рейд, але теренами Білорусі. Таким чином, українці втратили потенційну підтримку з північного напрямку.

Зрештою, одним із вирішальних чинників виявилися погодні умови. Листопад у 1921 році видався надзвичайно холодним і сніжним. Більшість учасників Другого Зимового походу не мали теплої одягу й були одягнені лише в сорочки й штани, навіть не маючи шинелей.

Армія Юрія Тютюнника була розділена на три групи: Волинську або Північну (до 900 бійців), Подільську (342 бійці) та Бессарабську (до 300 бійців). Вони виступили у похід у різний час, що також явно не сприяло загальному успіхові: Подільська група – 26 жовтня, Волинська – 4 листопада, Бессарабська – тільки 18 листопада. Проте остання навіть не змогла закріпитися на лівому березі Дністра і була змушена відступити.

Подільська група виконувала рейд із 26 жовтня до 6 грудня 1921 року. Враховуючи обмеженість власних сил, уникала зустрічі зі значними силами “червоних” і взяла курс на Радомишль, де планувалося об’єднатися з Волинською групою. Однак після поразки останньої, Подільській групі також довелося повертати назад.

Найбільш відомою частиною походу стали дії Волинської групи, якою безпосередньо командував Юрій Тютюнник. Їй вдалося прорватися через польсько-радянський кордон і з успіхом просуватися теренами Східної Волині та Полісся. 7 листопада відбувся великий бій за місто і вузлову залізничну станцію Коростень. Українцям вдалося на деякий час захопити коростенський вокзал, однак втриматися не змогли через чисельну перевагу ворога. У бою за Коростень повстанці витратили від 50 до 80% наявних набоїв.

Ситуація ускладнювалася через погодні умови. Учасник походу Віктор Яновський згадував: “Морози все дужчали й дужчали. Сніг у лісі сягав до півметра... Перевтома людей переходила всякі межі. За колоною тягнуться обози, переповнені раненими. Через брак теплої одягу їх прикрито соломною, яку, щоб не спадала, поприв’язувано мотузками. Ці нещасні мученики, очима повними жаху й тривоги, дивилися на тих, хто ще міг ходити”.

Кульмінація Другого Зимового походу настала 17 листопада. Цього дня поблизу села Малі Міньки на Житомирщині (нині – зона відчуження

Чорнобильської АЕС) відбувся бій проти 9-ї кавалерійської дивізії Григорія Котовського, в якому українські війська були розбиті. Загальні втрати Армії УНР становили понад 700 бійців. 361 полоненого було засуджено до розстрілу і страчено в селі Базар 21–23 листопада. Близько 200 бійцям разом із командуванням і штабом вдалося відступити й перейти польський кордон 20 листопада.

Поразкою Другого Зимового походу завершилася Українська революція 1917–1921 років. Українській Народній Республіці не вдалося вибороти собі місце на політичній мапі міжвоєнної Європи. Переважна частина території України була окупована більшовиками й згодом увійшла до складу новоствореного СРСР. Західні й південно-західні землі України були поділені між Польщею, Чехо-Словаччиною та Румунією.

Попри все, уряд УНР діяв на еміграції до 1992 року, коли передав свої повноваження урядові відновленої Української держави. А Другий Зимовий похід став символом незламності українського духу та героїчної боротьби за свободу, незалежність й соборність українських земель. Нині на Житомирщині зведено Меморіал пам'яті Героїв Базару, де щороку в листопаді відбуваються заходи на вшанування пам'яті українських героїв, які віддали свої життя заради незалежності нашої Батьківщини.

Тема 22. Геноцид українців більшовицькою владою (до Дня пам'яті жертв голодоморів)

Щорічно четвертої суботи листопада в Україні відзначається *День пам'яті жертв голодоморів*. У ХХ сторіччі українці пережили три голодомори: 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 років. Наймасштабнішим серед них був голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу, здійснюваний тоталітарним комуністичним режимом СРСР. За різними даними у результаті акту геноциду, здійсненого керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР, у 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 загинуло близько 10 млн. жителів України.

Упродовж 1917–1921 років на більшій частині території колишньої Російської імперії владу захопили більшовики. Ними шляхом прямої окупації була знищена демократична Українська Народна Республіка, що була проголошена у 1917 році. Досвід важкої боротьби з українськими рухом змусив комуністичний режим для зміцнення свого становища в Україні, йти на створення у 1919–1920 роках квазідержави УРСР зі столицею у місті Харків та йти на певні поступки українському національному рухові.

Україна в 1920-х роках переживала культурний ренесанс європейського зразка. Під гаслом “Геть від Москви!” тут формувалися самобутні, відмінні від російських, культурні традиції, орієнтовані на Європу. Створювалася національна система освіти, обґрунтовувалася економічна концепція України як автономного економічного організму. Проте до кінця цього періоду в СРСР був встановлений тоталітарний комуністичний режим із суворою суспільною ієрархією. Будь-який прояв незгоди (як індивідуальної, так і малих і великих груп людей за професійною, національною, релігійною, партійною ознаками) негайно жорстоко карався та придушувався.

Голодомор в Україні 1921–1923 років був етнічною чисткою і найбільше вразив південні області Української СРР. Радянська влада утверджувала свою політику та бажала скорити українських заможних селян. У людей масово конфісковували хліб та вивозили його до Росії. Голодомор вразив також і етнічні українські землі – Кубань та Поволжя.

Одним із наслідків більшовицької політики “воєнного комунізму” стало падіння продуктивності праці населення, різке скорочення посівних площ, зниження обсягу сільськогосподарського виробництва, і як результат, загострення дефіциту продуктів харчування. Водночас великі райони Південної України, Поволжя та Північного Кавказу охопила посуха. Розпочався голод 1921–1923 років.

Лихо голоду зростало в незрівнянній прогресії: у грудні 1921 року голодувало 12% населення України, у січні 1922 року – 20%, а в травні – вже 48%, тобто не менше 10 млн. осіб. Особливо болісно цей голод відбився на дітях. В Україні у червні 1922 року голодувало до 2 млн. дітей. Нерідко вони залишалися безпритульними навіть за живих батьків. Матері, які втрачали надію на порятунок дітей, залишали їх у дитячих будинках, або просто на вулиці. Газети повідомляли про відчай людей, які харчувалися сурогатами і внаслідок голоду були доведені до психозу та людодства.

Тільки у грудні 1921 року, коли продовольчі ресурси України були значною мірою виснажені, а на Півдні зроста смертність від голоду, центральний уряд послабив податковий тягар. Завдання щодо вивезення українського хліба до РСФРР було зменшено з 57 до 27 млн. пудів (1 пуд = бл. 16 кг). Водночас уряд УРСР дістав дозвіл оголосити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їх населенню пільг, якими користувалися голодуючі Росії, тобто повного звільнення від податку і продовольчого забезпечення за рахунок загально федеративного продовольчого фонду.

Республіканські органи влади могли допомагати українським голодуючим, але лише за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. На початку січня 1922 року голові Раднаркому УРСР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій.

Була ще одна причина трагедії 1921–1923 років. Посиливши руйнівну та спустошливу дію посухи численними конфіскаціями продовольства, Москва фактично вперше апробувала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху в українському селі. Знешкодити його каральними акціями не вдалося. Тому вперше було запроваджено терор голодом. Конфіскуючи продовольчі рештки навіть у селян південних губерній, більшовики допомагали природному лихові впоратися із селянським повстанським рухом, небезпідставно вважаючи, що голод здолає повстанців краще, ніж каральні експедиції.

Отже, причинами голоду 1921–1923 років, який, за приблизними оцінками, обійшовся Україні від 1,5 до 3 млн. жертв, у т.ч. 70% новонароджених дітей, були:

- післявоєнна розруха;
- неврожай, спричинений посухою 1921 року;
- політика воєнного комунізму, насаджувана більшовиками;
- примусове вивезення українського хліба в Росію та експорт його за кордон;

використання московським урядом голоду як ефективного засобу придушення антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Розруха після війни з білогвардійцями та національними державами, неврожай та голод на Поволжі спонукали Раду Народних Комісарів Росії вирішити проблеми за рахунок українського хліба. Українське збіжжя йшло на Поволжя, в Петроград, інші промислові центри та на експорт замість того, щоб годувати тих, хто його виростив.

Голодомор 1932–1933 років є визнаним на міжнародному рівні геноцидом українців. Голодомор був добре спланованим, свідомим та цілеспрямованим злочином вищого керівництва СРСР на чолі з диктатором Йосипом Сталіним, який бажав придушити український національно-визвольний рух, упокорити українців та ліквідувати частину українських селян.

Форсована індустріалізація та суцільна колективізація кінця 1920-х призвели до невдоволення людей у різних регіонах СРСР. Найактивніше спротив чинила Україна, яка мала досвід власної державності у попередній період. Центром опору більшовицькій політиці стало українське село.

Механізм втілення голодомору було апробовано протягом 1928–1929 років, це стало справжньою українською трагедією. Серед головних причин, що призвели до голоду, особливо слід відзначити: насильницьку колективізацію, завищені плани хлібозаготівлі, розкуркулення, масові репресії. Тільки за період здійснення насильницької колективізації поголів'я худоби в Україні скоротилося вдвічі. Протягом зими 1933 року тільки у східних районах України кількість худоби зменшилося на 75%. Загалом від колективізації постраждало кожне селянське господарство в Україні. Найбільше постраждали від голодомору: Полтавська, Харківська, Сумська, Київська, Черкаська та Житомирська області. Саме на них припадає 52,8% загиблих. Загалом рівень смертності у цих областях перевищував середні показники у 8–9 разів. У Вінницькій, Дніпропетровській та Одеській областях рівень смертності перевищував середній у 5–6 разів, на Донбасі – у 3–4 рази. У цілому голодомор охопив майже всю територію сучасної України.

Схожою ситуація була і у тих районах Кубані, Північного Кавказу та Поволжя, де також проживали українці. Під час голодомору 1932–1933 років за різними даними загинуло від 10 до 14 млн. людей. Тільки за період з квітня 1932 до листопада 1933 років, тобто приблизно за 500 днів, коли в Україні був пік голоду, щодня вмирили майже 25 тисяч людей.

У 1930 році в Україні відбулося понад 4 тисячі масових виступів, в яких взяли участь близько 1,2 млн. осіб. Протести були стихійними та

розрізненими. Добре озброєні і підготовлені війська порівняно швидко придушували їх. Але опір все одно змусив комуністів призупити колективізацію.

З метою успішного втілення насильницької колективізації радянська влада створила величезний комплекс репресивнокаральних заходів, які застосовувалися до українського селянства. Здебільшого у селян конфісковували майно, проводили арешти, за більш активний супротив владі передбачався розстріл. Якщо упродовж 1930–1931 років у селян в основному конфісковували майно, виселяли за межі села, то вже у 1932–1933 роках почастишали випадки розстрілів людей представниками влади. Варто зазначити, що серед жертв голодомору були не лише пересічні селяни, а й голови сільських рад та керівники колгоспів. Так, упродовж листопада 1932 року органами ДПУ (Державне політичне управління при Раднаркомі СРСР) було заарештовано 340 голів колгоспів, 750 членів правлінь та 195 інших працівників.

Репресивна постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності” від 7 серпня 1932 року в народі отримала назву “Закон про п’ять колосків”. Саме ця постанова остаточно позбавила українських селян шансу вижити. Закон передбачав “за розкрадання колгоспного майна” (а таким вважалися навіть кілька колосків, які перезимували під снігом на полі) розстріл на місці та конфіскацію майна. За наявності пом’якшуючих обставин покарання передбачало 10 років ув’язнення в таборах. Амністія заборонялася. І це при тому, що за тодішнім законодавством навіть навмисне убивство каралося ув’язненням до 10 років, а за крадіжку чужого майна давали лише до трьох місяців примусових робіт. З 1932 до 1940 років за цим законом було засуджено понад 182 тисячі осіб. Засуджували й дітей, які намагалися знайти хоч якусь їжу і у пошуках залишків зерна блукали полями.

Закон “про п’ять колосків” не мав прецедентів у світовій історії. За тогочасних умов він фактично забороняв людям розпоряджатися їжею. Українці опинилися у смертельній пастці: фантастичні плани хлібоздачі (а простіше – плани конфіскації зерна) прирікали селян на голодну смерть. Будь-які спроби врятуватися і приховати продукти загрожували конфіскацією всього їстівного (за невиконання хлібоздачі) або розстрілом.

У містах заборонялося продавати хліб селянам. Їх не наймали на роботу на промислові підприємства, їм забороняли переходити або переїжджати в Росію. Загороджувальні загони на кордонах з Польщею та Румунією розстрілювали втікачів. Українські села наповнилися партійними

активістами та “буксирними бригадами” для обшуків і конфіскації харчів. Почали з’являтися “чорні дошки”. Так було запущено механізм масового вбивства українських селян штучно спланованим голодом. Водночас підрозділи ДПУ провели масштабну кампанію “очищення” України від “петлюрівців” і “українських націоналістів” – в Україні у 1933 році було арештовано більше людей, ніж у часи Великого терору.

Жахливою сторінкою голодомору стали факти масового людодства. Упродовж весни 1933 року лише у 16 районах Київської області було встановлено 123 випадки людодства і трупоідства.

І в 1932, і в 1933 роках у різних куточках України комуністичний режим змушений був придушувати масові виступи, які ставали відчайдушними спробами доведених до межі голоду українських селян не стільки відстояти права, як просто вижити. За перші 7 місяців 1932 року в УРСР було зафіксовано 930 масових протестів та виступів, що становило понад 56 % усіх противладних виступів у СРСР за цей час.

Україна з посиланням на дані науково-демографічної експертизи стверджує, що загальна кількість людських втрат від голодомору 1932–1933 років становить майже 4 мільйони осіб, а втрати українців у частині ненароджених становлять понад 6 мільйонів.

Упродовж десятиліть голодомор в радянській Україні замовчувався. Дослідження з цієї трагедії розпочалися лише наприкінці 80-х років минулого століття. Нині в Україні голодомор 1932–1933 років розцінюється як акт геноциду українського народу, здійснений урядом СРСР шляхом організації штучного масового голоду, який призвів до багатомільйонних людських жертв у сільській місцевості на території Української РСР. За даними останніх соціологічних опитувань, 77% українців вважають цю трагедію геноцидом. У листопаді 2006 року Верховна Рада визнала голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу.

Голодомор 1946–1947 років в Україні був викликаний різними факторами. У першу чергу, свою роль відіграла спланована акція сталінської влади по вилученню лишків зерна в селян для надання допомоги “братнім народам” із соціалістичного табору та відбудови промисловості, відновлення військово-промислового комплексу. Звісно, що на початок голоду вплинула Друга світова війна, яка принесла руйнування всіх ланок господарства України. Розорене сільське господарство остаточно підірвала сильна посуха, особливо постраждали південні області.

Післявоєнні хлібозаготівельні плани для України були нереальними, однак партійна верхівка викачувала хліб з села адміністративно-командними

методами. У результаті, коли плани виконали лише на 62,4%, влада вдалася до репресій. Керівництво на місцях звинувачували в саботажі, “антибільшовицькому ставленні до хлібозаготівель”. Українські селяни ж, на думку Сталіна, взагалі потребували перевиховання як такі, що перебували на окупованій території та контактували з ворогом.

Залишившись без зерна, населення почало голодувати, але замість допомоги, партійне керівництво зняло з централізованого постачання за хлібними картками 3,5 млн. людей, з них 2,9 млн. селян. Свого апогею голод досягнув узимку та навесні 1947 року. Голодування охопило майже всі українські території, тільки західні області зібрали достатній врожай. Саме завдяки можливості потрапити до цих регіонів і купити чи виміняти довгоочікуваний клуночок зерна виживало багато людей з інших регіонів України.

На сьогодні точна кількість жертв від голоду 1946–1947 років не встановлена, різні дослідники оцінюють її від 300 тис. до 1 млн. осіб. Крім того, на початку 1947 року в Україні нараховувалося 448 тис. хворих на дистрофію, серед яких 150 тис. перебували у важкому стані і потребували термінової госпіталізації. До літа того ж року кількість хворих зросла у понад два рази. Серед населення розповсюджувався тиф.

Живучи сучасним життям, нам подекуди важко повною мірою досягнути глибини трагедії, яку пережили наші співвітчизники у минулому столітті, зрозуміти весь масштаб дії зла і злочинів проти людяності: коли розстрілювали за п'ять колосків, виганяли на смерть запухлих від голоду дітей, забирали у селян останнє, доводили їх до відчаю, смерті, коли країну, яка здавна славиться своєю родючою землею і працьовитим народом, перетворили на суцільну братську могилу безвинних жертв штучного голоду.

Все це сталося через втілення в життя настанов антилюдської ідеології більшовизму і сталінізму. Сьогодні ми можемо говорити правду і маємо це робити голосно, бо зло не повинне приховуватися, як це робилося раніше, впродовж десятиліть, режимом радянської влади. Ми маємо згадувати жертв голодомору-геноциду, прямо називати винуватців трагедії для того, щоби це найжорстокіше сплановане масове вбивство людей ніколи більше не повторилося.

Тема 23. Збройні Сили України – шлях тривалістю у тридцять років

Ми воїни. Не ледарі. Не лежні.
І наше діло праведне й святе.
Бо хто за що, а ми за незалежність.
Отож нам так і важко через те.

Ліна Костенко

Після проголошення незалежності Україна успадкувала від СРСР одне з найпотужніших угруповань військ у Європі, яке оснащалося ядерною зброєю та відносно сучасними зразками озброєння та військової техніки. 24 серпня 1991 року Верховна Рада України постановою “Про військові формування в Україні” ухвалила рішення “підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території України, Верховній Раді України; утворити Міністерство оборони України”. На час проголошення Україною незалежності чисельність військ в Україні нараховувала близько 980 тисяч осіб. Держава успадкувала військовий потенціал 14 мотострілецьких, 4 танкових, 3 артилерійських дивізій та 8 артилерійських бригад, що налічували 9293 танки і 11346 бойових машин, бригади спецпризначення, 9 бригад протиповітряної оборони (ППО), 7 полків бойових вертольотів, три повітряні армії (приблизно 1500 бойових літаків) та окремої армії ППО. Фактично цією постановою було покладено початок будівництва Збройних Сил України як важливого інституту держави і невід’ємного елемента її воєнної організації.

У підпорядкування Міністерства оборони України перейшли також стратегічні ядерні сили, що нараховували 1272 міжконтинентальні балістичні ракети, а також близько 2,5 тисяч одиниць тактичної ядерної зброї. Українська армія стала першою у світовій історії, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї. Як показав час, процес ядерного роззброєння не забезпечив Україні умов безпеки, не сприяв збереженню її суверенітету та незалежності.

Роль, місце та завдання Збройних Сил України у забезпеченні обороноздатності держави були закладені надзвичайно важливими для військового будівництва Законами, які Верховна Рада України прийняла 6 грудня 1991 року – “Про оборону України” і “Про Збройні Сили України”. 3 січня 1992 року на основі п. 2 “Угоди держав – учасниць СНД про збройні сили та прикордонні війська”, прийнятої 30 грудня 1991 року у Мінську, розпочалася розбудова власних Збройних Сил України та розпочався процес приведення до добровільної присяги на вірність народів України дислокованих на українській території військ.

Незадовільний стан Збройних Сил у 2014 році, їх нездатність протистояти російському агресору пов'язують лише з прізвищем В. Януковича. На жаль, В. Янукович був не єдиним представником негативного ставлення державних службовців до Збройних Сил України, хто ставив під сумнів неминущу цінність війська у системі держави. Збройні Сили, їх проблеми тривалий час знаходились на узбіччі уваги суспільства. У громадській свідомості переважала думка щодо другорядності інституту армії, домінував світоглядний міф щодо армії як головної утриманки в Українській державі, найголовнішої марнотратниці державних бюджетних витрат. У чиновницькому середовищі того часу мало хто розумів, що саме армія уособлює той важкий хрест, який кожна держава (особливо та, що знаходиться у стані розбудови) повинна нести, якщо вона претендує на майбутнє. Саме військо залишається основою влади, найпотужнішим правоохоронним інститутом, а видатки на армію, без усякого перебільшення, можна вважати страховими внесками, які держава сплачує для забезпечення своєї безпеки і незалежності. Була забута навіть відома теза про те, що військо є єдиним кредитором сили, що саме його стан і сьогодні залишається показником міжнародного авторитету держави. Тобто саме військо делегує повноваження державної сили професійним правоохоронним структурам. Під гаслом і за потребою посилення боротьби зі злочинністю почався процес безмірного та безоглядного скорочення Збройних Сил на користь так званих “силових” інститутів держави: міліції, поліції, служби безпеки, що коментується як процес перетворення України в поліцейську державу. Процес поступового занепаду і деградації української армії припинили лише суворі обставини російсько-української війни. На кінець 2013 року чисельність Збройних Сил України становила 165,5 тисяч осіб, у тому числі – 120,9 тисяч військовослужбовців.

Тривожний розвиток подій у 2014 році, зокрема анексія Росією Криму, агресивна війна на Донбасі, показали необхідність проведення докорінних змін у підходах до питань обороноздатності, формування засад державної політики. Російська Федерація, користуючись нестабільною внутрішньо-політичною ситуацією в Україні, почала неоголошену війну на Донбасі. Російський диверсійний загін захопив Слов'янськ, Краматорськ та інші українські території. Як зазначається у Стратегічному оборонному бюлетені України, на частині території Донецької та Луганської областей триває інспірований та підтриманий Кремлем збройний конфлікт, який несе значну загрозу переростання у відкрите збройне протистояння між Україною та Російською Федерацією.

Війну на Донбасі нерідко називають гібридною війною. Характерними рисами “гібридної війни” є: застосування традиційних військових засобів (використання регулярних військових підрозділів та озброєнь, а також сил спеціальних операцій) з іншими; квазімілітарна діяльність (створення і підтримка незаконних збройних формувань, підтримка та радикалізація сепаратистських рухів); операції немілітарного впливу, насамперед способом спеціальних інформаційних операцій та “активних заходів” (у тому числі економічний тиск, операції в кіберпросторі, дипломатія). Характерною особливістю “гібридної війни” є зростання ваги інформаційного чинника, який в окремих випадках стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий. Інформаційний складник пронизує “гібридну війну”, але виконує не самостійну, а допоміжну роль, більшою мірою супроводжуючи військову фазу операції. Ми маємо справу не просто з ворожою пропагандою, а з тим, що фахівці характеризують як “війну смислів/сенси́в”. Для ретрансляції цих смислів використовуються усі канали донесення інформації. Основним структурним елементом у цій війні стають симулякри – образи того, чого в реальності не існує. Прикладами таких симулякрів є: “фашисти в Києві”, “звірства каральних батальйонів”, “розіп’яти хлопчики”, використання Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об’єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими “інформаційними фантомами”, які потрібні агресору.

Термін “гібридна війна” уводить ситуацію агресивних дій Російської Федерації в іншу площину. “Гібридна війна” зосереджує увагу на другорядних, технологічних аспектах сучасного воєнно-політичного конфлікту на сході нашої держави, які не відображають національно-визвольний характер війни з боку України, народ якої веде нерівну боротьбу за збереження своєї незалежності, відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету і недоторканості в межах державного кордону. Поняття “гібридна війна” не сприяє роботі щодо розкриття несправедливого характеру війни з боку Російської Федерації, приховує великодержавні, шовіністичні, неоімперські намагання правлячої верхівки Росії стосовно насильницького ввергнення України у колоніальний статус, віддзеркалює амбіції керівництва РФ щодо подолання “ельцинського” періоду втрат геополітичних позицій, міжнародно-політичної статусності та впливовості. Теперішня “гібридна війна” на Сході України є спробою Російської Федерації військово-політичним шляхом, грубо порушуючи права людини і міжнародне право, переформатувати сучасний європейський геостратегічний простір,

який склався не на її користь, і таким чином завадити значному розширенню НАТО і ЄС.

В Україні було оголошено про початок антитерористичної операції із залученням частин і підрозділів Збройних Сил. Було відмінено позаблоковий статус України, введено воєнний стан в окремих місцевостях, зупинено виконання заходів Державної комплексної програми реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року як такої, що не відповідає сучасній воєнно-політичній обстановці та не забезпечує спрямування наявних державних ресурсів на пріоритетні напрями розвитку Збройних Сил. Вперше у своїй історії Україна визначила курс на європейську інтеграцію та наміри щодо вступу до НАТО, а головною загрозою та ймовірним воєнним противником оголошено Російську Федерацію.

У преамбулі Воєнної доктрини України, яка прийнята Радою національної безпеки та оборони (РНБО) України 2 вересня 2015 року і введена в дію Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015, названі причини, що зумовили перегляд та уточнення доктринальних положень щодо формування та реалізації воєнної політики України – це тимчасова окупація РФ частини території України – Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, розпалювання Росією збройного конфлікту в східних регіонах України та руйнування системи світової та регіональної безпеки і принципів міжнародного права.

За період протистояння збройній агресії Російської Федерації Збройні Сили України зазнали докорінних змін: відновили боєздатність, набули бойовий досвід, наростили оперативні спроможності, покращили технічну оснащеність та забезпеченість для успішного захисту держави. Основні зусилля в організації та забезпеченні заходів морально-психологічного забезпечення, військово-патріотичної роботи зосереджувались на питаннях зміни ментальності особового складу Збройних Сил, формування та утвердження національної ідентичності військовослужбовців на базі національних і європейських цінностей.

В Україні здійснені шість черг мобілізації, під час яких на доукомплектування чисельності Збройних Сил України, інших військових формувань було призвано на військову службу понад 217 тисяч військовозобов'язаних (з них – понад 35 тисяч добровольців) та поставлено понад 8,5 тисяч одиниць техніки. Для забезпечення швидкого нарощування людського потенціалу Збройних Сил було створено потужний оперативний резерв, чисельністю майже 200 тисяч осіб.

Збройні Сили отримали вітчизняні протитанкові ракетні комплекси “Корсар” і “Стугна”, безпілотні комплекси “Лелека” і “Фурія”, броньовані автомобілі. Проведено бойові пуски відновлених ЗРК малої та середньої дальності. Здійснено випробування новітніх ракетних систем “Нептун” і

“Вільха-М”. Розроблено і прийнято на озброєння міномети калібрів 60, 82, і 120 міліметрів та боєприпаси до них. Триває робота з розробки артилерійських систем і боєприпасів великих калібрів. На озброєння прийнято понад 80 зразків озброєння і військової техніки, понад 150 зразків допущені до експлуатації. Загалом, у війська поставлено 2,5 тисячі одиниць нового або модернізованого озброєння та військової техніки, відновлена справність понад 16200 одиниць озброєння і військової техніки.

Неабияким здобутком держави стала політична підтримка у вигляді продовження та розширення санкцій проти країни-агресора та військово-технічна допомога країн НАТО, зокрема летальної зброї – ПТРК “Javelin”. Державний департамент США схвалив передачу Україні 37 ПТРК і 210 ракет до них. НАТО передав Збройним Силам України пристрої закодованого радіозв’язку та портативні GPS. У 2019 році з США прибули два великі патрульні катери класу Island, які були включені до складу ВМС України.

Значні зміни, з урахуванням набутого бойового досвіду, відбулися у бойовій підготовці військ. За допомогою міжнародних партнерів вироблена і впроваджена єдина програма Базової загальновійськової підготовки для військовослужбовців усіх категорій. У військах (силах) Збройних Сил триває активне впровадження системи підготовки інструкторів, яка працює у 7 навчальних центрах. Зокрема, на базі таких центрів надають допомогу українським фахівцям іноземні інструктори зі США, Великої Британії, Канади, Данії, Польщі, Литви. Введено в дію Систему багаторівневої підготовки осіб сержантського та старшинського складу, тотожну підходам, прийнятим у країнах – членах НАТО.

Символом мужності і героїзму наших бійців стали оборона Донецького (242 доби) і Луганського (146 днів) аеропортів, оборона Іловайська, Дебальцевого та Маріуполя. Понад 50 військовослужбовців Збройних Сил України за особисту мужність, героїзм, високий професіоналізм, виявлені при захисті державного суверенітету і територіальної цілісності України, удостоєні високого звання Герой України, на жаль, більшість з них – посмертно.

Національно-визвольний характер війни на Сході України накладає на Збройні Сили особливу відповідальність щодо формування та збереження стійкого і керованого морально-психологічного стану військ (сил), припинення проявів деморалізації особового складу тощо. Сьогодні, коли йдеться про прискорення процесу відновлення боєздатності наших Збройних Сил, слід звернути увагу на деякі проблеми війська, які мають відправний характер.

Першорядною з них є відродження перевірених багаторічним армійським досвідом попередніх поколінь нагальних засад життєдіяльності офіцерського

корпусу, який мислителі минулого справедливо порівнювали зі становим хребтом армії. Так сталося, що через об'єктивні причини та суб'єктивні прорахунки керівництва державою Збройні Сили України, а відповідно й офіцерський корпус роками деформувалися, зазнавали тривалої негативної селекції, деградації, кадрового виродження.

Відомо, що мирний час сприяє висуванню на вищі посади далеко не кращих представників офіцерського корпусу. Війна на Сході України зробила далі нетерпимими спотворені стандарти офіцера, який міг переміщатися кар'єрними сходами будучи нікчемою у військово-професійній справі, чужим до підлеглих, байдужим до порушень військової дисципліни, вимог моралі і права, схильним до користолюбства, крадіжок військового майна тощо.

Війна з російськими окупантами поставила в порядок денний запит на чесного, компетентного керівника, офіцера-патріота, справжнього лідера, питання оволодіння офіцерським складом ефективними практиками військового управління, військовою педагогікою, яка навчає офіцерів передусім залишатись людьми і бачити в підлеглих людей, постійно нагадувати їм про це, бути вимогливими, помірковано суворими, чуйними і турботливими начальниками, утримуватись від жорстокості і дріб'язкових причіпок.

Війна з російськими загарбниками виявила гостру суперечність між офіцерами-фронтовиками та представниками “тилової” моделі офіцерства, які сповідують різне ставлення командирів (начальників) до підлеглих. Зокрема, у зоні бойових дій через загрозу непорушним традиціям військового товариства і бойового братерства на війні стають нестерпними начальницьке чванство з одного боку та неповага і презирство з боку підлеглих до начальницького складу, прояви хамства, грубощі в армійському середовищі, рукоприкладство, звичка сприйняття цього як норми спілкування, загострення стосунків між командирами (начальниками), з одного боку, та їхніми підлеглими – з іншого, а також прояви байдужості до стану військової дисципліни у військових колективах.

Позитивні зміни відбулися в питаннях відродження національного базису в системі військово-патріотичної роботи з військовослужбовцями. Цьому сприяло внесення змін до деяких законів, якими у Збройних Силах встановлено нове вітання “Слава Україні – Героям слава!” Це вітання народилось в армії УНР і протягом останнього століття було одним із духовних символів національно-визвольного руху українського народу за свою незалежність. У військових статутах введено звернення “пане (пані)”, що стало вагомим кроком у впровадженні нової культури взаємовідносин між військовослужбовцями, які базуються на національних цінностях та

європейській культурі. Важливим елементом ідеологічного перетворення українського війська стало встановлення нових дат військово-професійних свят, які відповідають національній військовій історії та базуються на традиціях національного державотворення.

Продовжено практику присвоєння почесних найменувань військовим частинам і закладам, які відображають військово-історичні національні традиції. Були затверджені нові зразки військової форми одягу та знаки розрізнення військовослужбовців Збройних Сил, у відповідності з якими прибирались радянські п'ятикутні зірки з погонів українських військових. Зазнала суттєвих змін і наближена до стандартів НАТО система військових звань у Збройних Силах в Україні.

Світовий досвід військового будівництва свідчить про те, що в сучасних умовах процеси функціонування та розвитку сучасних армій не відбуваються поза участі жінок. Характерною рисою сучасного військового будівництва в Україні є масовий характер представництва жінок у її Збройних Силах. За даними АрміяInfo, станом на березень 2020 року у Збройних Силах України проходять службу 29760 військовослужбовців-жінок, із них 902 – старші офіцери.

Для посилення духовної опіки особового складу в районі проведення операції Об'єднаних сил залучалось понад 250 священнослужителів на волонтерських засадах. Подальший розвиток служби військового духовенства є важливим аспектом розвитку та формування сучасних Збройних Сил у контексті забезпечення конституційного права військовослужбовців на свободу совісті та віросповідання.

Таким чином, за 30 років незалежності України її Збройні Сили зазнали докорінних змін, набули безцінного бойового досвіду. Згідно міжнародних оцінок, Збройні Сили України посідають 29-е місце в списку 137 найпотужніших армій світу. Військо України – лідер народної довіри в українському суспільстві. Збройні Сили посідають перше місце серед державних і громадських інститутів, яким довіряють українці.

Тема 24. Традиції українського війська: минуле та сьогодення

Нинішній етап суспільного розвитку в Україні характеризується вкрай складними процесами, що протікають у державі та навколо неї. Неприхована жорстока агресія суміжної країни, розв'язана з метою захоплення українських земель, призвела до численних жертв серед військовослужбовців і мирного населення та ставить питання про саме існування нашої держави.

У таких надзвичайно нелегких умовах з особливою гостротою постає питання подальшого зміцнення Збройних Сил України. Природно, що армія не може бути потужною без патріотично налаштованого особового складу, який знає славетні військові традиції української армії, готовий їх зберігати і розвивати. Поважне ставлення до військових традицій, орієнтація на них у військовій службі позитивно впливатиме на зміцнення боєготовності української армії та досягнення перемоги над ворогом.

Існує багато визначень понять “традиції” та “військові традиції”. За енциклопедичним визначенням *традиції* (від лат. *traditio* – передача) – це форми діяльності і поведінки, що історично склалися та передаються, а також притаманні їм звичаї, правила, цінності, уяви. У стислому вигляді традицію можна визначити як минуле, яке переходить у майбутнє та активно розвивається та своєчасно оновлюється. Життєздатність традицій проявляється в їх подальшому розвитку прийдешніми поколіннями, широті прояву в суспільстві, відповідності історичній свідомості народу.

Поряд із національними світоглядом, менталітетом і психологією, рідною мовою, народним фольклором та символікою, звичаями і обрядами фахівці відносять традиції до одного з елементів національної системи виховання.

Військовими традиціями можна вважати правила, звичаї та норми поведінки військовослужбовців у мирний і військовий час, які історично склалися у збройних силах. Важливе значення національних військових традицій обумовлюється, перш за все, їх спрямованістю на формування у військовослужбовців стійкої мотивації та безумовної готовності до зразкового виконання військового обов'язку у будь-яких умовах обстановки, гордості за належність до українського війська та інших патріотичних почуттів і мотивів.

Зміст військових традицій включає різні компоненти: історичний, соціальний, виховний, психологічний, культурний, військово-професійний та інші. В основі військових традицій лежать три ключових моральних поняття: “патріотизм”, “військова честь” і “військовий обов'язок”. Армія є живою, доки в її лавах є носії цих понять. Весь комплекс традиційних армійських цінностей, які мають виховне значення, конкретизує їх.

До *основних елементів* військових традицій, що історично склалися, відносяться: принципи та норми поведінки військовослужбовців; громадянські й моральні якості воїнів; військові ритуали; система військових нагород; військова етика; військова геральдика та символіка; вексилологія (прапорознавство); принципи військового навчання та виховання; уніформологія (наука про військову форму); елементи військового побуту й духовної культури життєдіяльності військ (сил); військова музика і пісні, військова лексика та ін.

Українських військові традиції створені та розвиваються на основі історичних здобутків багатьох поколінь захисників Вітчизни. Велике значення має досвід військових формувань Київської Русі, козацтва, українських державних утворень 1917–1921 років, подальший розвиток військових традицій у період Другої світової війни, традицій українських Збройних Сил часів незалежності України.

Враховуючи історичні аспекти формування у воїнів громадянськості і патріотизму та відповідні методологічні засади, *військові традиції* Збройних Сил України можна класифікувати за такими показниками: бойові традиції; традиції військового навчання та виховання; традиції військового побуту. Звичайно, що запропонована класифікація військових традицій є умовною, оскільки зазначені групи традицій тісно переплітаються і можуть проявлятися в різних умовах військової діяльності.

Бойові традиції – це елементи бойового надбання українського війська, які передаються із покоління в покоління та зберігають свою актуальність для потреб військової служби й зразкового виконання військового обов'язку протягом тривалого часу. До основних бойових традицій Збройних Сил України можна віднести: вірність Військовій присязі, Бойовому Прапору та Прапору Військово-Морських Сил, захист бойових знамен у бою; безумовне виконання бойових завдань у будь-яких умовах обстановки; самовідданість і самопожертвування в бою заради досягнення загальної перемоги; масовий героїзм і мужність у періоди, коли вирішується доля незалежності Вітчизни; взаємна виручка, бойове братерство і військове товариство; військова доблесть та ін.

Відомі численні приклади масового героїзму воїнів-українців у різні періоди історії. Знаковими і добре знайомими для українців стали образи уславленого льотчика тричі Героя Радянського Союзу Івана Кожедуба, двічі Героя Радянського Союзу генерала армії Івана Черняховського, Героя України лейтенанта Червоної армії Олексія Береста, який встановив разом з М. Єгоровим та М. Кантарією Прапор Перемоги на даху німецького Рейхстагу 30 квітня 1945 року і тисяч інших патріотів – захисників Вітчизни. У 1991 році,

із проголошенням нашою державою незалежності та утворенням Збройних Сил України, почався якісно новий етап розвитку бойових традицій, коли військовослужбовцями були продемонстровані героїчні приклади їх збереження і примноження. Одним із найбільш яскравих є подвиг молодшого сержанта служби за контрактом 95-ї окремої аеромобільної бригади Північного оперативного командування Василя Мельникова, який 21 листопада 2002 року, під час здійснення чергового стрибка з парашутом, ціною власного життя врятував свого молодшого товариша Павла Солоніцина (якій дезорієнтувався у повітрі і почав хаотичне падіння), допомігши йому відкрити парашут. Проте самому рятівникові не вистачило висоти. Указом Президента України від 20 лютого 2003 року за здійснення героїчного вчинку молодшому сержанту за контрактом 95-ї окремої аеромобільної бригади Північного оперативного командування Василю Мельникову присвоєно звання “Герой України” з удостоєнням ордена “Золота Зірка” (посмертно).

22 березня 2012 року під час збройного нападу на вартове приміщення 164-ї радіотехнічної бригади повітряного командування “Центр”, начальник варті старший лейтенант О. Гурін і вартовий солдат І. Шило дали гідну відсіч нападникам. Вони не дозволили бандитам заволодіти зброєю, і, незважаючи на загибель солдата В. Березюка від чисельних ударів ножом та отримані ними самими поранення, застрелили одного із злочинців, а другого знешкодили. Указом Президента України від 30 березня 2012 року за мужність і самовіддані дії, виявлені під час виконання військового обов’язку, солдата В. Березюка (посмертно), старшого лейтенанта О. Гуріна та солдата І. Шила нагороджено орденом “За мужність” III-го ступеню.

З особливою силою вірність українських воїнів бойовим традиціям проявилася під час проведення АТО та ООС на Сході України. Так, захисники Донецького аеропорту 242 дні обороняли об’єкт від шалених атак найманців і регулярних російських військ, посилених важкою технікою. У надзвичайно складних умовах, під постійними шквальними обстрілами ворога бійці виявили дивовижну витримку, мужність і самовладання. За даними українського незалежного проекту “Книга пам’яті полеглих за Україну”, які були оприлюднені в січні 2018 року, підтверджені дані про втрати українських військових за період оборони ДАП складають 100 осіб загиблими. Кількість поранених, згідно з повідомленнями в ЗМІ, оцінюється у 440 осіб.

Їх називали кіборгами. Насправді, це було просто надзвичайно героїчні люди, готові померти за свою країну. Частина з них назавжди залишилася там, в ДАП. Частина, на превелике щастя, вижила. Усі вони дали потужний імпульс країні саме в той момент, коли вона його дуже потребувала.

Самопожертва заради спасіння життя побратимів стала прикладом цінностей молодих поколінь українців. 13 липня 2020 року Указом Президента України звання Герой України з врученням ордена “Золота Зірка” (посмертно) було присвоєно молодшому лейтенанту 24-ї бригади Тарасу Матвіїву. З початку війни Тарас був волонтером і добровольцем, а у 2019 році почав службу в лавах Збройних Сил України. Під час ворожого обстрілу 31-річний Тарас врятував двох своїх побратимів, допомігши їм дістатися в безпечне місце. На жаль, сам загинув від ворожої міни.

З метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звичаїв Українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу у суспільстві та на підтримку ініціативи громадськості Указом Президента України № 806/2014, в Україні встановлено свято – *День захисника України*, що відзначатиметься щорічно 14 жовтня.

Важливу роль у життєдіяльності військових частин і підрозділів займають *традиції військового навчання та виховання*. Це – стійкі правила, принципи і норми бойової підготовки військ (сил), організації виховної та соціально-психологічної роботи й самовдосконалення особового складу, які забезпечують передачу військовослужбовцям бойового досвіду, високий рівень професійної підготовленості, морально-психологічної згуртованості та успішні дії при виконанні навчально-бойових завдань.

Основними традиціями військового навчання та виховання є: повага до Конституції та законів України, державних символів, національно-історичних і військових традицій, ритуалів, військової символіки; високий рівень національної свідомості та почуття патріотизму у військовослужбовців, їх вірність громадянському та військового обов’язку; бережливе ставлення до слави української зброї, заслуг перед Вітчизною та існуючих традицій, ритуалів, норм і правил поведінки свого виду збройних сил (роду військ), частини, підрозділу; забезпечення спадковості розвитку військових династій та ін.

Іншою групою військових традицій є *традиції військового побуту*. Це – правила, норми і звичаї організації повсякденної життєдіяльності військовослужбовців, що устоялися, та такі, що пов’язані із задоволенням їх матеріальних і культурних потреб в інтересах службової діяльності.

Відомо, що військовий побут охоплює широке коло проблем: систему постачання та ведення військового господарства, підтримання у військових частинах встановленого внутрішнього порядку, інформаційне, морально-психологічне, матеріально-технічне, медичне та інші види забезпечення. Він безпосередньо впливає на всі сторони військової діяльності: бойову

підготовку, морально-психологічний клімат у військових колективах, стан військової дисципліни. Цим обумовлюється важливість військових традицій, існуючих у даній сфері.

До традицій військового побуту відносяться: підтримання у підрозділах і військових частинах встановленого внутрішнього порядку; демократизм і толерантність взаємовідносин між військовослужбовцями та взаємна довіра; національна та релігійна терпимість; благородство, честь і гідність у взаєминах між військовослужбовцями та ін.

У контексті подальшого розвитку військових традицій, у першу чергу, необхідна підтримка тих традицій, які “працюють” на морально-психологічну згуртованість військових колективів, створення в них стійкої системи соціально значущих моральних орієнтирів. Якщо традиції зазначеної спрямованості своєчасно не отримують підтримки, вони можуть руйнуватися чи набувати негативних сторін, а їх виховний потенціал здатний замінюватися неадекватними формами реалізації. Як наслідок – можлива поява потворних форм міжособистісного спілкування між військовослужбовцями (так званої “дідівщини”, “переведення” з однієї категорії призову військовослужбовців до іншої, знаків відмінностей, не передбачених правилами носіння військової форми тощо), які завдають шкоди іміджу армії, військової служби, а також морально-психологічному потенціалу військ (сил).

Отже, військові традиції виступають важливим ціннісним орієнтиром для військовослужбовців, фактором впливу на морально-психологічний стан військових колективів Збройних Сил України. Збереження існуючих і розвиток нових прогресивних військових традицій, їх вміле використання у виховному процесі можна вважати важливою складовою діяльності посадових осіб. Військові традиції є важливим елементами духовного життя військових колективів. Будучи потужними засобами морально-психологічного та патріотичного впливу, вони передаються від покоління до покоління захисників Вітчизни і мобілізують військовослужбовців на самовіддане виконання військового обов’язку у лавах українського війська. На сучасному складному етапі, в умовах агресії суміжної країни військовослужбовці Збройних Сил України залишаються вірними кращим бойовим традиціям і примножують їх своїми практичними справами.

Список авторів

Аніщенко О. – начальник науково-дослідного відділу супроводження заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення та контрпропаганди (теми 12, 14).

Аніщенко Ю. – науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики (тема 5).

Базарний В. – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики (теми 1, 4, 20).

Богачук О. – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу супроводження заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення та контрпропаганди (теми 3, 13, 22).

Галамай І. – начальник групи морально-психологічного забезпечення Командування Сил підтримки Збройних Сил України (тема 6).

Данілевська О. – заступник начальника науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики (тема 8).

Кротиков В. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики (тема 23).

Мараєв В. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу супроводження заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення та контрпропаганди (теми 11, 17, 21).

Мараєва В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики (теми 7, 9, 19).

Мацагор О. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики (теми 15, 18).

Топальський В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник начальника Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України з наукової роботи (тема 6).

Холох О. – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу супроводження заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення та контрпропаганди (теми 2, 16).

Хруленко І. – науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем гуманітарної політики (теми 10, 24).

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
З НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ
ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
НА 2021 НАВЧАЛЬНИЙ РІК**